GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

DENİZLİ

Özel Sayı

Yerel Tarih ve Kültür Dergisi

Sayı: 38

Denizli'nin Derin Geçmişi:

Kazı ve Araştırmalar

CAFER SADIK ABALIOĞLU
EĞİTİM VE KÜLTÜR VAKFI

** Laodikeia Kuzey (Kutsal) Agora Batı Portiği ve Arkada Pamukkale*

BENİM NÂÇİZ VÜCUDUM ELBET BİR GÜN TOPRAK OLACAKTIR, AMA **TÜRKİYE CUMHURİYETİ** İLELEBET PAYİDAR KALACAKTIR...

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
DENİZLİ
DERGİSİ

ÖĞRENCİLERİMİZE
BURSLAR

SOSYAL ETKİNLİKLER ve GEZİLER

EĞİTİM ve KURSLAR

SANATA DESTEK ve DOĞAYA SAYGI

CAFER SADIK ABALIOĞLU EĞİTİM VE KÜLTÜR VAKFI

SÜMER MAHALLESİ ÇAL CADDESİ NO:116 DENİZLİ TEL: 0 258 268 28 50 FAKS: 0 258 268 28 55

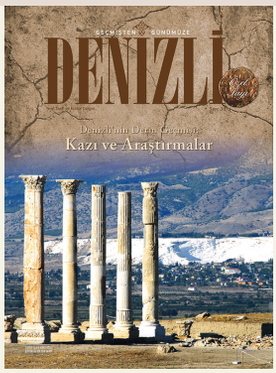

Geçmişten Günümüze
DENİZLİ

CAFER SADIK ABALIOĞLU
EĞİTİM VE KÜLTÜR VAKFI

ADINA İMTİYAZ SAHİBİ
M. Ali Abalıoğlu

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ömer Gökmen

YAYIN DANIŞMANI
Prof. Dr. Önder Göçgün

EDİTÖR
Prof. Dr.Süleyman İnan

ÖZEL SAYI EDİTÖRÜ
Prof. Dr. Celal Şimşek

YAYIN KURULU
Önder Göçgün
Ömer Gökmen
Süleyman İnan
Metin Türktaş
Şerif Kutludağ
Faruk İnceoğlu

KOORDİNATÖR
M. Ercüment Erdem

TASARIM - UYGULAMA
MacArt Tasarım
Grafik •Fotograf •Web

BASKI
Ata Matbacılık
ve Tuh. San. Tic. Ltd. Şti.

İLETİŞİM
Sümer Mahallesi
Çal Caddesi No: 116
Denizli
Tel : 0 258 268 28 50
Fax : 0 258 268 28 55
www.csavakfi.org.tr

YAYIN TÜRÜ
Yerel süreli
Dört aylık yerel tarih ve kültür dergisi

http://dergi.csavakfi.org.tr

Yazılar, yazarların yasal sorumluluğu altındadır. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar iade edilmez. Dergide yayımlanan yazı ve görsel materyallerin tamamının veya bir kısmının yeniden yayımlanması için izin gerekmektedir. Kaynak göstermeden alınamaz ve çoğaltılamaz.

Dergi ücretsizdir.

Merhaba,

Tam da bugünlerde Ekrem Akurgal'ın "Bir Arkeoloğun Anıları" kitabını okumaktaydım. Türkiye'de bilimsel arkeolojinin kurucusu sayılan Ordinaryüs Profesör Ekrem Akurgal'ın meşakkatli ama keyifli arkeolojiye dair anlattıkları, bir bilim insanının işine ne kadar tutkulu olduğunu da gösteriyor. O kadar ki ölmeden önce, 30 yılını verdiği ve kazı yaptığı Smyrna kazı alanında gömülmek isteğini yakınlarına bir vasiyet olarak söylemiştir.

Hele bu alanda ilk isim olan Osman Hamdi Bey … O, pek çok ilkin Türkiye'de başlatıcısı. Arkeolojinin, sanat tarihinin, modern müzeciliğin, güzel sanatlar okulunun, insan figürlü resimlerin… Öncelikle onun eser kaçakçılığının önüne geçmek için yaptığı çabalar, özellikle anılmaya değerdir.

Türkiye, özellikle Ege Bölgesi antik yerleşimlerin merkezi. Dolayısıyla arkeologların hep ilgisini çeken bir yer. Denizli de bu derin geçmiş izlerinin bulunduğu bereketli bir yer. İşte bunlarla ilgili, bolca belge-fotoğraflar eşliğinde kazı çalışmalarının anlatıldığı ve genel okuyucu kitlesi için hazırlanan bir sayı elinizdeki. Arkeolog olmanın ötesinde işine âşık olmuş ve hatta hayatını ona adamış olanların kaleminden kazı bilgileri…

Bilgi dolu bu sayımıza katkı veren başta özel sayı editörlüğünü üstlenen Prof. Dr. Celal Şimşek'e ve diğer yazı sahiplerine teşekkür ediyoruz.

Süleyman İNAN

İÇİNDEKİLER

4-11 Yukarı Menderes Havzası (Çivril, Çal, Baklan) Dağlık Bölge Yüzey Araştırmaları
Fulya DEDEOĞLU

12-19 Beycesultan Kazıları
Eşref ABAY

20-37 Laodikeia'dan Ladik ve Denizli'ye
Celal ŞİMŞEK

38-51 Menderes Tripolis'indeki Arkeolojik Keşifler
Bahadır DUMAN

52-60 Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale)
Francesco D'ANDRIA

Değerli okurlarımız,

Geçmişten Günümüze Denizli dergimizin yayın hayatına başladığı 2004 yılında çıkan ilk sayıda; "Bizi biz yapan yerelliğimizin, manevi değerlerimizin kıymetini bilmek ve aidiyet duygumuzu yitirmemek için, zamanla kaybolan kültürel mirasımızı gelecek kuşaklara aktarma amacındayız." diye yazmıştım.

Bu yıl dergimizin yayın hayatına başlamasının **10. yılını** kutluyoruz. Bu süreçte yayımladığımız **37 sayı** ile Denizli'nin tarihine ve kültür hayatına ışık tutmayı amaçladık. Geçmişini bilmeyen geleceğini yönlendiremez anlayışıyla çıktığımız bu yolda Denizli'nin tarihini, kültür hayatını, geçmiş yaşam tarzlarını detaylı biçimde ele almasıyla; dergimizin birçok akademik araştırma, yazı, makale ve kitaba kaynak oluşturduğunu görüyoruz. Bu da ne kadar doğru bir amaçla yola çıktığımızı gösteriyor ve bizi son derece mutlu ediyor. Yayıncılık, büyük özveri isteyen son derece meşakkatli bir iş. Bu sebeple yayımlandığı ilk günden bu yana dergimizin her satırında emeği olan, çok değerli Yayın Kurulumuz ve yazarlarımıza çok müteşekkir olduğumu bir kez daha belirtmek isterim. Sayelerinde geçmiş mirasımız gelecek kuşaklara emin ellerde aktarılıyor.

Geçen yıl bizim için çok anlamlı olan **"Osmanlı Dönemi'nde Denizli"** özel sayılarını yayımladık. Dünyanın en güçlü imparatorluğunu kuran atalarımız yaklaşık 600 yıl boyunca çok geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuş, pek çok devlete hükmetmiş, çöküşü sonrasında da mirası üzerine 40'ın üzerinde devlet kurulmuştur. Bu devletlerin tarihi ile ilgili herhangi bir araştırma için Osmanlı arşivlerinin incelenmesi kaçınılmazdır. Osmanlı arşivleri, sadece Cumhuriyet tarihimiz için değil, pek çok ulusun tarihi açısından son derece önemlidir. Bu çok değerli arşivlerin mahzenlerdeki tozlu ve küflenmiş odalardan ilgililerin araştırmasına sunulması bulunmaz bir fırsattır. Biz de vakıf olarak bu fırsatın güzel Denizli ile ilgili bölümlerini sizlerle paylaşarak çok doğru bir iş yaptığımıza inanıyoruz. Bu arşivin gün yüzüne çıkarılmasında uluslararası tarih adına çok değerli katkıları olan ve Vakfımızın Bu sayıların hazırlanmasında da bize verdiği özverili destek için **Sayın Muzaffer Çetin ve arkadaşlarına** şükranlarımı sunuyorum.

Denizli'mizin tarihi ve kültürel mirası tabii ki Osmanlı Dönemi ile de sınırlı değil. Hepimizin bildiği üzere Anadolu'nun her köşesinde olduğu gibi Denizli'de de insanlık tarihi açısından son derece önemli **antik şehirler** bulunmaktadır. Medeniyetler beşiği ülkemizin eşsiz kültür mirası içinde yer alan ve aynı zamanda ihtişamlı birer açık hava müzesi olan Hierapolis, Laodikeia, Beyce Sultan, Tripolis, Tabei, Kolessai, Attouda, Thiounta, Herakleia Salbake, Apollonia, Eumeneia ve daha gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen pek çok antik şehir ve höyük yerleşmesi Denizli'mizde bulunmaktadır. Denizli, sahip olduğu antik şehirler ve höyükler yönüyle tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapan medeniyetler içerisinde dünyanın en zenginlerinden biridir. Anadolu Uygarlıkları insanlık tarihi kadar köklü ve eskidir. Bu uygarlığı kuran insanlar Anadoluludurlar. Ancak daha sonra Roma ve Bizans hakimiyeti başlamıştır. Bugün gelişmiş, zengin Avrupalıların ataları olan Roma İmparatorluğu Dönemi'nden kalan bu tarihi zenginlik kendi ülkelerindekilerden daha çoktur. Yeteri kadar sunup hak ettiği kadar yararlanabiliyor muyuz? Emin değilim ama bu yerleri ziyaret eden, tarihini inceleyen yabancı iş arkadaşlarımın veya tanıdıklarımın çok etkilendiklerine şahit oluyorum. Bu hazineyi gün yüzüne çıkarmak ve tanıtmak adına yapılacak hala çok şeyler vardır ama böyle bir zenginliğe sahip olmak gerçekten gurur verici.

Burada sevgili eşim Meral'in son derece katıldığım bir tespitini sizinle paylaşmak istiyorum. Der ki; "Suya kavuşmak için kazı yapan Orta Doğu ülkeleri petrol bularak zengin olmuşlardır. Güzel Anadolu'muzda ise yapılan kazılardan tarih fışkırmaktadır, bizim zenginliğimiz çok daha değerlidir."

Bu tarihi kalıntılar bize 21. yüzyılda tekstilin başkenti olan güzel Denizli'mizin antik dönemlerde de kralları kraliçeleri giydirdiğini ve sarayları süslediğini gösteriyor.

Bu benzersiz hazinelerin bizlerle buluşmasını sağlayan, özellikle kente olan derin tutkusu ile Laodikea'yı **UNESCO Dünya Kültür Mirası** listesine sokmayı başarmış, çok değerli hocamız **Prof. Dr. Celal Şimşek** olmak üzere, gece gündüz çok zor şartlarda çalışan tüm kazı ekibini ve bu uğurda emeği geçen herkesi yürekten kutluyorum.

Bir arşiv değerinde olan "Antik Dönemde Denizli" özel sayımızın, okurlarımız tarafından diğer sayılar gibi heyecanla karşılanacağını ve kıymet bulacağını umut ediyor, bu özel sayının hazırlanmasına destek olan başta Hocamız Celal Şimşek ve arkadaşlarına, yayın kurulumuza en derin teşekkürlerimi sunuyorum.

Saygılarımla,
Ali ABALIOĞLU

Sunuş

Anadolu, on binlerce yıldan beri çeşitli uygarlıkların iç içe yoğrulduğu, dört mevsimin aynı anda yaşandığı bir kültür ve tabiat coğrafyasıdır. Bu nedenle Anadolu coğrafyası yaklaşık 40.000 yıldır kesintisiz yerleşimlere sahne olmuştur. Bu topraklarda ilk planlı kentler kurulmuş, mağaralardan çıkılarak ilk yerleşmeler oluşmuş, toprağa ilk tohum atılarak üretim başlamış ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Bu topraklarda binlerce yıl öncesinde yetişen mimarlar, şehir plancıları alt ve üst yapıları ile mimari tasarımlarına hala hayran olduğumuz muazzam kentler inşa etmişler, heykeltıraşlar ise mermere hayat vererek eşsiz sanat eserleri meydana getirmişlerdir.

Denizli Bölgesi tarihi, insanlık tarihi kadar eski ve köklüdür. Bölge, birçok yerleşimler ve onların bıraktığı kalıntıları bağrında yaşatarak günümüze kadar taşımıştır. Bölgede ortaya çıkartılan Kocabaş İnsanı (Homo Eractus) günümüzden 500 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Sadece bu bile bölgenin muazzam geçmişini anlamamıza yeter sanırım. Denizli İlinde; Çivril-Çal, Çardak, Acıpayam, Tavas ve Çürüksu Ovalarında coğrafi konumların şekillendirdiği önemli yerleşimler bulunur. Bunlar içinde Lykos (Çürüksu) Ovası'nda Hierapolis, Laodikeia, Kolossai, Karura, Tripolis, Attouda, Trapezopolis, Thiounta gibi zengin antik kentler yer alır. Bu yönüyle Lykos Vadisi eşsiz tarihi kalıntılarla dolu olan bir açık hava müzesi gibidir.

Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi'nin bu sayısı bölgemizde yapılan kazı ve araştırmalara ayrılmıştır. Dergi içinde fotoğraflarla zenginleştirilen; Çivril, Çal ve Baklan Bölgelerinde yapılan yüzey araştırmaları, Beycesultan, Hierapolis, Laodikeia ve Tripolis Kazılarında ortaya çıkartılan ve kazı-araştırma başkanlarınca kaleme alınan yazılar yer almaktadır. Bu kazı ve araştırmalar, Denizli'nin derin ve bilinmeyen geçmişini okuyucularıyla buluşturmuştur. Aslında geçmiş, günümüz ve gelecek birbiriyle tamamen bağlantılıdır. Geçmişi bilmeden günümüzü yaşayamazsınız ve geleceği planlamanız zor olur. Bölgede yapılan kazı ve araştırmalar sayesinde geçmişin bilinmeyen karanlık sayfaları yavaş yavaş aydınlatılmaktadır. Bölgede ilk insan tarıma nasıl başladı? İlkel teknolojiyi sürekli geliştiren insanlar bu muazzam antik kentleri nasıl kurdu? Bu kentlerde yaşam, inançlar, ticaret, kültür, sanat, spor, yasalar nasıldı? İşte arkeolojik çalışmaların ortaya çıkarttığı somut veriler tüm bu sorulara ışık tutmaktadır.

Bölgemizdeki en eski bilimsel kazılar, İngilizlerin yaptığı Beycesultan kazılarıdır. Bu çalışmalardan sonra Beycesultan kazılarına tekrar başlayan Prof.Dr. Eşref Abay birçok yeni veri ortaya çıkartarak bunları özetlemiştir. Yard.Doç.Dr. Fulya Dedeoğlu, Çivril, Çal ve Baklan Bölgelerinde yaptığı yüzey araştırmalarıyla, özellikle B. Menderes Nehri'nin iki yanında onlarca yeni yerleşme tespit etmiş ve yerleşim tarihini günümüzden 8200 yıl öncesine kadar indirmiştir. Hierapolis (Pamukkale) kazı çalışmaları, Beycesultan kazılarından sonra, bölgemizde sürekliliği olan diğer önemli ve eski alandır. Hierapolis kazıları İtalyan Arkeoloji Misyonu tarafından 1957 yılında başlatılmıştır. UNESCO Dünya Kültür Mirası alanı içinde yer alan Hierapolis antik kenti ve Pamukkale traverten alanları dünyada eşsiz bir güzelliği bizlere sunar. Özellikle Prof.Dr. Francesco D'Andria tarafından bugüne kadar yapılan çalışmaların, önemli keşiflerin ve bunların özelliklerinin bir özetini sunmuştur. Tripolis (Yenicekent) kazıları bölgemizdeki en yeni kazı alanıdır. Denizli Müzesi Müdürlüğü başkanlığındaki kazıları Yard.Doç.Dr. Bahadır Duman sürdürmektedir. Kısa sürede Tripolis kazılarında önemli veriler elde edilmiş ve yazarı tarafından bunların genel bir özeti verilmiştir. Başkanlığımda yapılan Laodikeia kazı çalışmaları ise 10. Yılını tamamlamıştır. Kazı ve restorasyon çalışmalarında birçok önemli veri ortaya çıkartılmış ve kent UNESCO Geçici Dünya Kültür Mirası listesine alınmıştır.

Denizli İli adeta bir arkeoloji ve doğa cennetidir. Bu yönüyle aktif ticaret ve sanayisi Türkiye ve dünya gündeminde olan kentte, turizm sektörüne bağlı katkı da önemli bir yer tutmaktadır. Bu yönüyle Denizli turizm çeşitliliği bakımından çok şanslı bir bölgedir. Arkeolojik verilerin ağırlıklı olduğu kültür, tabiat harikası ve güzellikleriyle doğa, termal kaynaklara bağlı olarak ta sağlık turizmi kentin geleceğini önemli ölçüde şekillendirecektir.

Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi'nin bu sayısını arkeolojik zenginliklerimize ayıran Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı nezdinde imtiyaz sahibi Sn. Ali Abalıoğlu'na çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Kocatepe Yerleşimi

YUKARI MENDERES HAVZASI DAĞLIK BÖLGE (ÇİVRİL, ÇAL, BAKLAN) YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Yrd. Doç. Dr. Fulya DEDEOĞLU / Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi

Yukarı Menderes Havzası Dağlık Bölge Yüzey Araştırması Projesi 2011 yılından itibaren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünden alınan araştırma izni ile Denizli İline bağlı Çivril, Baklan ve Çal İlçelerinin dağlık kesiminde yürütülmektedir. Proje 2003-2009 yılları arasında aynı bölgenin ovalık kesiminde Prof. Dr. Eşref Abay başkanlığında yürütülen yüzey araştırmasının ikinci etabını oluşturmaktadır. Proje ağırlıklı olarak Ege Üniversitesi ve Pamukkale Üniversitesi'nden öğretim üyeleri ve öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Pamukkale Üniversitesi öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr Erim Konakçı ve Yrd. Doç. Dr. Ali Ozan'ın katılımının yanı sıra proje kapsamında araştırma bölgesinin Coğrafi Bilgi Sistemi haritalarının üretilmesi, eski nehir yataklarının belirlenmesi ve doğal kaynaklarının incelenmesi çalışmaları, İzmir Katip Çelebi Üniversitesinden Yrd. Doç. Dr. Beycan Hocaoğlu tarafından yürütülmektedir.

Projenin birincil amacı Anadolu'nun önemli kültür bölgelerinden biri olan Yukarı Menderes Havzasının Dağlık kesimindeki yerleşimleri tespit ederek, prehistorik dönemler boyunca olası yerleşim tiplerini ve yerleşim modellerini ortaya koymaktır. Nitekim bölgenin ovalık kesiminde yürütülen araştırmalar, son derece yoğun bir iskânı ortaya koymuş ve bölgenin dağlık kesiminde de farklı geçim modeline ve işleve sahip bazı olası yerleşimlerin olabileceği ön bilgisini sağlamıştır. Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların ağırlıklı olarak ovalarda yürütülmesi, dağlık ve platoluk kesimlerdeki iskânın genellikle göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda projenin diğer bir amacı, birçoğunun henüz tescillenmediği bu yerleşimlerin iyi bir şekilde kayıt altına alınarak arkeoloji literatürüne kazandırılmasıdır.

Yukarıda da değinildiği üzere proje Denizli İli'nin üç ilçe (Çiv-

Harita 1, Denizli Haritası

ril, Baklan ve Çal) sınırları içinde yürütülmüştür. Plato düzlükleri ve dağlık alanlar olarak iki farklı coğrafi bölge içinde yürütülen çalışmalar, arazinin imkân verdiği ölçüde yoğun arazi tarama yöntemleri ile yürütülmüştür. 2011-2013 yılları arasında yürütülen çalışmalarda son derece geniş bir alanın yüzey taraması yapılmıştır. (Harita 1)

İncelenen bölge Yukarı Menderes Havzası'nın kuzey-doğu kesiminde yaklaşık Burgaz Dağı ve Küfü Çayı Vadisi, Çivril'in kuzey batısında bulunan plato özellikteki Gürpınar, Karalar, Göceler ve Karabedirler köyleri çevresi, Çivril Ovası'nın güneydoğusundaki ve doğusundaki Özdemirciler Beldesi sınırları içine giren platolar ve bu alanın kuzeye doğru uzanımı olan Tokça ve Bayat köylerinin bulunduğu plato, bölgenin kuzey ve kuzeydoğusunu çevreleyen Akdağ'da yer alan Cumalar, Yuvaköy, Beydilli ve Düzbel köyleri ile Gümüşsuyu Beldesi'nin sınırlarını kapsayan alan, Çal'ın güneyinde ve güneydoğusunda bulunan Yukarıseyit ve Aşağıseyit, Çal'ın doğusu ve kuzeydoğusunda bulunan Şapçılar, Kocaköy, Süller, Çal'ın kuzey ve kuzeybatısında bulunan Hançalar, Selcen, Akkent, Ortaköy, Bahadırlar ve Çal'ın batısında yer alan ve Yukarıseyitler'e bağlı Çökelez Dağı'nın tamamı ile güneybatısında yer alan Baklan-Çakırlar, Sakızcılar, Peynirci ve Karakaya köylerinin bulunduğu dağlık ve platoluk kesimini kapsamıştır. Proje kapsamında söz konusu araştırma bölgesi içinde 66 arkeolojik alan tespit edilmiş olup detaylı incelenmeye tabi tutulmuşlardır.

Araştırma Bölgesinin Doğal Çevresi ve Coğrafi Yapısı

Anadolu'nun "İç Batı Anadolu" kesiminde yer alan Yukarı Menderes Havzası, Batı Anadolu ile Orta Anadolu arasında jeomorfolojik ve iklimsel açıdan bir "geçiş bölgesi" özelliği gösterse de, dağlar ve platolar ile çevrelenmiş içe kapalı bir topografyaya sahiptir.

Havzanın bu değişken yapısına bağlı olarak bölgede mikro ölçekte çeşitli doğal alanlar ve ekosistemler oluşmuş, bu çeşitlilik beraberinde hemen her dönemde havzanın yoğun olarak iskân edilmesini ve farklı tipte yerleşimlerin ortaya çıkmasını getirmiştir. Yüzölçümü yaklaşık 2311.6 km²'yi bulan bölgenin, 815.6 km² sini (% 35.3) havza tabanı, 70 km²'sini göller (Işıklı Gölü 61.9 km², Gökgöl 9.0 km²) ve 1426 km² sini de havza çerçevesi meydana getirmektedir (Res. 1).

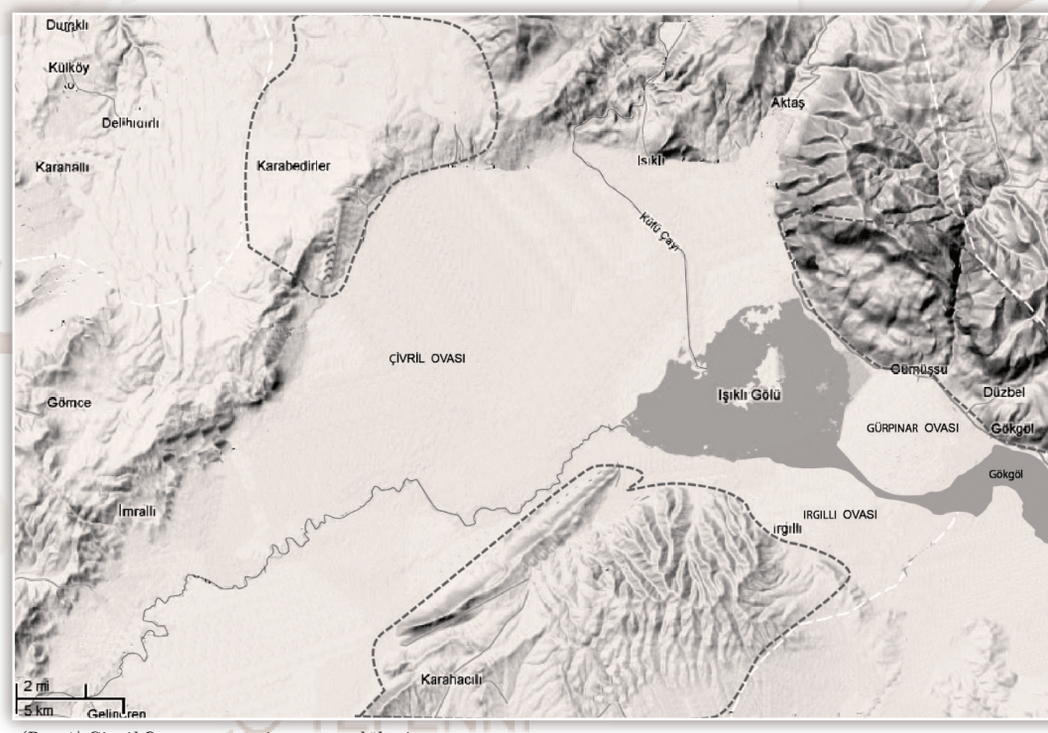

(Res. 1) Çivril Ovası ve çevresi araştırma bölgesi.

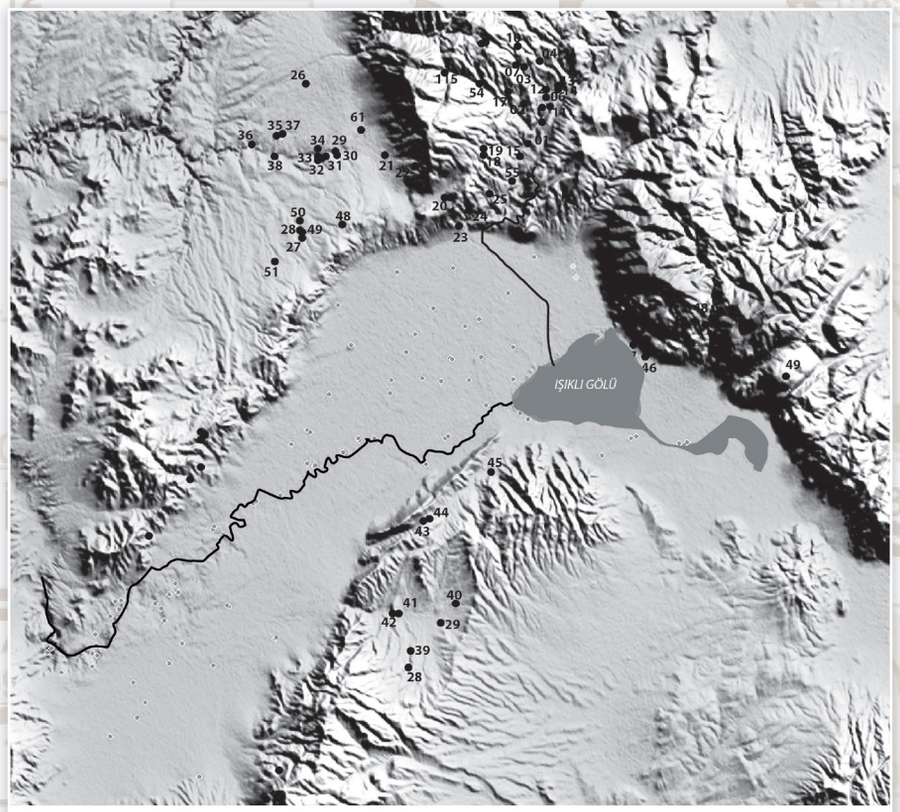

Harita 2: Yüzey Araştırmasında Tespit Edilen Yerleşimler

26-Bria Kalesi	30-Yakayolu Mevkii Mezarlık	34-Tek Değirmenüstü Mezarlık	38-Karalar Yerleşimi	42-Şifalısu Höyük	46-Yuvaköy-Ören
27-Han Taşları Yerleşimi	31-Kayıkderesi Mezarlık	35-Derehöyük	39-Karakuyu Yerleşimi	43-Tokça Örenler	47-Yuvaköy Höyük
28-Elmalı Deresi Yerleşimi	32-Örenler Mezarlık	36-Göceler Höyük	40-Aşıklı Yerleşimi	44-Tokça Höyük	48-Aktepe Kalesi
29-Yakayolu Mevkii	33-Örenler Yerleşimi	37-Saraybağları Mezarlık	41-Sarıkaya Tepe	45-Bayat Yerleşimi	49-Düzbel Yerleşimi

(Res. 2) Yüzey araştırmasında tespit edilen höyükler (Yerleşimler).

Çivril, Gümüşsuyu, Irgıllı ve Baklan ovalarının oluşturduğu havza tabanının deniz seviyesinden yüksekliği 800-850 m'dir. Bölgeyi komşu havzalara bağlayan önemli geçitler ve boğazlar arasında, kuzeydoğuda Afyon Sandıklı Ovası'na açılan Küfü Çayı Boğazı ve Düzbel Geçidi, kuzeyde Uşak'a açılan vadi, doğuda ise Göller Yöresi'ne açılan yol bulunmaktadır. Sözü edilen doğal güzergâhlar, güneyde Denizli ve Aydın üzerinden kıyı bölgelere ulaşmaktadır. Bölgenin hem havza çerçevesinde hem de havza tabanında akarsu, dere ve göl gibi çok sayıda su kaynağı yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri; 584 km. uzunluğu ile yalnızca Menderes Havzası'nın değil, aynı zamanda Ege Bölgesi'nin en büyük akarsuyu olan Büyük Menderes Nehri ve havzanın kuzeydoğusunda yer alan Küfü Çayı'dır. Son derece verimli ve farklı geçim modellerine olanak tanıyan tüm bu jeomorfolojik özellikler, havzaya Batı Anadolu'nun en yoğun iskân gören alanlarından biri olma özelliği sağlamıştır.

Yukarı Menderes Havzası Dağlık Ve Plato Kesiminin İskân Süreci

Bugüne kadar gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasında (Res. 2) Yukarı Menderes Havzası'ndaki ilk iskânın birbirinin devamı niteliğindeki Geç Neolitik-Erken Kalkolitik dönem olarak tanımlanan süreçte başladığı anlaşılmıştır. Bölgedeki 17 yerleşimden tespit edilen keramiklerin diğer merkezler ile karşılaştırılması sonucunda, havzadaki Geç Neolitik-Erken Kalkolitik iskânın M.Ö. 6200-6000 yılları arasında başladığı ve M.Ö. 5500 yıllarına kadar devam ettiği söylenebilir. Bu sürecin ardından bölgede Erken Kalkolitik ile Geç Kalkolitik çağlar arasında gerek materyal kültürde gerekse kronolojik süreklilikte bir kesintinin olduğu varsayılmaktadır. Her iki dönemin materyal kültürünün farklı özelliklere sahip olması, kültürel süreklilikteki kopukluğu doğrularken, kronolojik boşluğun olduğuna dair şüpheleri de beraberinde getirmektedir.

Nitekim Yukarı Menderes Havzası yüzey araştırmasında tespit ettiğimiz yerleşimlerden Ekşi Höyük yerleşimi ve Killikin Mağara yerleşiminden elde edilen keramikler, bölgede Orta Kalkolitik sürecin yaşandığı konusunda ipucu sağlamaktadır. Öte yandan M.Ö. 5. binyıla tarihlenen Geç Kalkolitik Çağı ile birlikte bölgede var olan yerleşimlerin neredeyse yarısının terk edildiği, on yedi yerleşimin ise ilk defa kurulduğu söylenebilir. Bu yerleşimlerden Küfü Çayı Vadisi'nde tespit edilen İlimanlı ve Kocakaya yerleşimleri, Karabedirler Platosu'nda yer alan Örenler, Göceler Höyük'te, Özdemirciler platosunda Özdemirciler ve Söğütlüçeşme - Hasan Höyük'ün yanı sıra Şifalısu Höyük ve Selcen Örenarası yerleşiminde ve Çal'ın dağlık kesiminde yer alan Killikin Mağarası'nın yanı sıra Asarhöyük, Höyük Yerleşimi ve Ekşihöyük'te Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen buluntular tespit edilmiştir.

Bir sonraki süreci temsil eden Erken Tunç Çağı kültürünün Geç Kalkolitik Kültür'den aşamalı bir biçimde geliştiği, bu bağlamda Geç Kalkolitik Çağı'nın -her ne kadar bir önceki sürecin geç safhası adı ile anılsa da- Erken Tunç Çağı'nın öncülü olarak değerlendirilmesi gerektiği, genel olarak kabul görmüş bir konudur. Bu bağlamda Neolitik-Erken Kalkolitik süreç ile olan bağlantısından farklı olarak Geç Kalkolitik Çağı ile Erken Tunç Çağı arasındaki ilişkinin bir "kültürel kırılma"dan ziyade "kültürel dönüşüm" olarak yorumlanması gerektiğinin altı çizilmelidir.

Erken Tunç Çağı Kültürü'nün kendi içinde de alt evreleri olan üç temel safhası da (Erken Tunç Çağı 1-3) Yukarı Menderes Havzası'nda tespit edilmiştir. Yalnızca Yukarı Menderes Havzası'nda değil, Batı Anadolu'nun genelinde Erken Tunç Çağ ile ilişkili nispeten daha çok sayıda yerleşimin araştırılmış olması, özellikle keramik verileri gözetilerek bazı alt kültür bölgelerinin belirlenmesini olanaklı kılmıştır. Bu bağlamda Yukarı Menderes Havzası'nın yer aldığı Güneybatı Anadolu'da "Beycesultan Erken Tunç Çağ Kültürü" olarak adlandırılan kültür bölgesi içinde değerlendirilmektedir.

Genel olarak, Yukarı Menderes Havzası'nda Geç Kalkolitik Çağı'ndan sonraki süreçte yerleşimlerin bazılarının, bünyesindeki nüfuslarının iki ila üç katı büyüme kat ettiği ve bu nüfus artışının, özellikle Erken Tunç Çağı 2 süresince yalnızca yerleşim özelinde değil, havzanın genelinde yaşandığı söylenebilir. Havzanın dağlık ve platoluk kesiminde, Erken Tunç Çağ 1 sürecinde Göceler, Sülümenler, Çingenören, Oruçgazi ve Gürpınar Höyük'ün yanı sıra Şifalısu Höyük, Özdemirciler ve Söğütlüçeşme-Hasan Höyük'te iskân devam ederken bu yerleşimlere Şifalısu Höyük'e çok yakın bir mesafede yer alan Sarıkaya yerleşimi eklenmiştir. Erken Tunç Çağ 1 sürecine ilişkin arkeolojik kanıtlar, ayrıca İlimanlı, Belence Höyük'ün yanı sıra Çal'da Asar Höyük, Höyük Yerleşimi, Toptepe Höyük ve Selcen Örenarası yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Erken Tunç Çağ 1 yerleşimlerinden tespit edilen keramiklere baktığımızda, el yapımı, kahverengi, kızıl-kahve veya siyah renk hamura sahip, taşçık katkılı, genellikle astarlı ve açkılı örnekler görülür. Bulunan keramikleri kendi içerisinde ele aldığımızda büyük bölümü açkılı olan Erken Tunç Çağ 1 örneklerinde en yaygın siyah, kahverengi ve kırmızı yüzey renkleri görülür. Basit ağız kenarlı küresel gövdeli çanaklar, düzleştirilmiş ağız kenarlı tabaklar ve çeşitli kaplara ait üç ayak parçaları sık karşılaşılan formlar arasındadır.

Erken Tunç Çağ 2, Yukarı Menderes Havası'nın dağlık ve plato kesiminde Erken Tunç Çağ 1 yerleşimlerinin tamamında iskân devam etmiş ve bu yerleşimlere Çivril'in plato kesiminde Derehöyük, Bria Kalesi, Kuyuyolu Höyük, Karakuyu Höyük Tokça Höyük, Bayat, yerleşimleri, Çivril'in dağlık kesimindeki İmralı'da Asmakuyu, Kocain ve Toprakkale yerleşimleri, Çal'ın dağlık ve plato kesiminde ise, Çallıca, Sazak Asartepe, Ortaköy Asar, Köprübaşı, Çağılarası, Ambarlar, Yassıgeçit, Kocatepe yerleşimleri eklenmiştir (Res. 3). Baklan Ovası'nda ise, Kumtepe ve Beşparmak Dağları üzerinde yer alan Asarte-

(Res. 3) Kocatepe Yerleşimi Kuzeyden.

(Res. 4) Belence- Asar Küfi Çayı Vadisi

pe-Baklan'da bu döneme tarihlenen materyaller bulunmuştur. Bu dönem yerleşimlerinde tespit edilen keramikleri ele aldığımızda, büyük bölümünün açkılı olduğu sıklıkla kırmızı ve siyah renkte dış yüzey görülmektedir. En yaygın oranda basit ağız kenarlı, dışa eğik ağızlı konik gövdeli çanaklar, basit ağız kenarlı, dik yükselen ağızlı çanaklar, basit ağız kenarlı içe eğik ağızlı çanaklar ve çömlekler ve basit ağız kenarlı dışa çekik ağızlı çömlekler bulunmuştur. Yüzey araştırmalarında bulunan Erken Tunç Çağ keramikleri Beycesultan kazılarında bulunan Erken Tunç Çağ keramikleri ile önemli derecede benzerlikler taşımaktadır. Dikkat çeken bir diğer konu tespit edilen yerleşimlerin plato ve dağlık kesimlerde yer almasına rağmen ovalık kesim keramikleriyle hiçbir farklılık taşımamasıdır.

Erken Tunç Çağ'ın son süreci olan Erken Tunç Çağ 3'te araştırma alanında iskânın varlığına ilişkin sınırlı derecede veriler elde edilmiştir. Bu durumun yerleşim sayısının fark edilebilir düzeyde düştüğü havzanın ovalık kesim ile koşut olduğu belirtilmelidir. Dağlık alandaki yerleşimlerin tamamen terk edildiği, platoluk alanda da sınırlı sayıda yerleşimin iskânının devam ettiği anlaşılmaktadır. Çivril Ovası'nın kuzeybatısındaki platoda yalnızca Göceler Höyük'te iskân devam ederken, güneydoğudaki platoda Şifalısu Höyük ile Söğütlüçeşme - Hasan Höyük'te yerleşim sürmüştür. Bu döneme ait buluntulara ayrıca İlimanlı Höyük ve Köprübaşı yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Çal'da ise Asar Höyük ve Höyük Yerleşimi'nde iskân sürmüştür. Büyük bölümü kırmızı ve kahverengi tonlarında dış yüzey rengine sahip olan Erken Tunç Çağ 3 seramiklerinde basit ağız kenarlı dik yükselen ağızlı çanak, dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı sığ çanak ve çeşitli, kaplara ait kulplar karşılaşılan az sayıdaki keramiğin bir bölümünü temsil eder. M.Ö. 2. binyılın başları ile birlikte Anadolu'nun tamamında siyasi örgütlenmelerin belirli merkezlerde yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Orta Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri ile birlikte güçlenmeye başlayan merkezler ekinliğini Hitit Krallığı'nın kurulduğu sürece kadar sürdürmüştür. İçerisinde kültürel farklılıklar taşısa da benzer bir gelişim sürecinin araştırma bölgesinde de yaşandığını söylemek mümkündür. Beycesultan'ın özellikle M.Ö. 2. binyılın başlarıyla birlikte etkinliği gittikçe artan önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Bu dönemde ovalık alanların yanı sıra dağlık alanlarında yoğun bir biçimde iskâna sahip olduğu araştırmalarımız sonucunda anlaşılmıştır. Yüzey araştırmasında Orta Tunç Çağ'a tarihlenen buluntular Çivril'in dağlık ve plato kesiminde; İlimanlı Höyük, Kocaalan, Kocakaya, Aşağı

Asar Tepe, Çöğürlü Pınar, Osmanköy-Ören, Belkuyu, Belence, Çeşmebaşı, Cabar Asar Tepe, Gürpınar, Hantaşları, Ören, Dere Höyük, Göceler, Sülümenler, Sarıkaya Tepe, Özdemirciler, Söğütlüçeşme-Hasan Höyük, Çal'da; Çambaz Tepesi, Asar Höyük, Höyük Yerleşimi Suludere Burnu, Çağılarası, Selcen Ören Arası, Ortaköy Asar, Sazak Asartepe, Çallıca, Toptepe, Kocatepe olmak üzere toplam 30 yerleşim yerinde tespit edilmiştir.

Bölgedeki 17 yerleşimden tespit edilen keramiklerin diğer merkezler ile karşılaştırılması sonucunda, havzadaki Geç Neolitik-Erken Kalkolitik iskânın M.Ö. 6200-6000 yılları arasında başladığı ve M.Ö. 5500 yıllarına kadar devam ettiği söylenebilir.

Söz konusu yerleşimlerden Burgaz Dağı'nın güneybatı ve kuzeydoğu kısmındaki vadi yamaçlarında ve özellikle de Küfü Çayı Vadisi boyunca uzananlar dikkat çekmektedir (Res. 4). Söz konusu yerleşimler aralarında 1 ila 1,5 km. mesafe bulunmakta olup, yüksek tepelerin vadiye bakan yamaçları üzerine konumlanmışlardır. Böylece Sandıklı Ovası vasıtasıyla İç Batı ve Orta Anadolu'ya açılan bu doğal geçit, sistematik olarak konumlanmış bu yerleşimler vasıtasıyla kontrol altına alınmış olmalıdır.

Yerleşimlerden tespit edilen Orta Tunç Çağ keramiklerine baktığımızda, karşımıza en yoğun oranda kırmızı ve kahverengi astarlı düzgün yüzey özelliklerine sahip örnekler çıktığı görülmektedir. Büyük bölümü dışa kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip olan çanaklarda küresel ya da keskin omuzlu gövde görülmektedir. Yapılan çalışmalarda ayrıca az sayıda içe dönük ağız kenarlı çanak ve yuvarlatılmış ağız kenarlı, içe eğik ağızlı küresel gövdeli çömlek parçası bulunmuştur. Yüzey araştırmasında bulunan örneklerin özellikle Beycesultan V. ve IV. Tabakaları (eski tabakalanma), Aphrodisias Tunç 4 - OTÇ ve OTÇ tabakaları ve Kusura C tabakasıyla benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Geç Tunç Çağ'da özellikle çalışmaların yürütüldüğü dağlık kesimde yerleşim sayısında düşüş yaşandığı gözlenmiştir. Aynı durum kısmen havzanın plato kesimi için de geçerlidir; her ne kadar ovanın kuzeybatısındaki platoda Hantaşları, dışında Orta Tunç Çağ yerleşimlerinin tamamında iskân devam ettiyse de Çivril Ovası'nın güneydoğusundaki platoda yer alan yerleşimlerin büyük bölümünün terk edildiği, yalnızca Tokça Höyük, Aşağı Asar ve Belence'de iskân devam etmiştir. Bu dönem buluntuları ayrıca Asar Höyük, Höyük Yerleşimi, Toptepe, Çallıca, Ortaköy Asar, Ortaköy Ören, Selcen - Örenarası, Çağılarası, Örenler, Kocatepe yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Baklan'da ise, Asartepe-Baklan ve Horzum Tepe'de tespit edilen az sayıda keramik örneği bulunmaktadır. Tespit edilen keramiklerin büyük bölümünün devetüyü ve açık kahverengi dış yüzey rengine sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca altın boya astar uygulanan keramikler de yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Bulunan çanak ve çömleklerin büyük bölümünde çeşitli tiplerde dışa kalınlaştırılmış ağız kenarı görülmektedir. Bulunan keramikler özellikle Beycesultan Ia-b ve II. Tabakalar (eski tabakalanma) ve Aphrodisias GTÇ tabakalarıyla benzerlik göstermektedir.

Demir Çağ'da araştırma bölgesinde Frig ve Lidya etkili üretimlerin yanı sıra bölgenin yerel geleneklerini yansıtan seramik buluntuların ele geçtiğinden söz etmek mümkündür. Demir Çağda iskân görmüş toplam sekiz yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlar, Kuyuyolu Höyük, Çingenören, Gürpınar, Özdemirciler Höyük, Cabar Asar Tepe, Aşağı Asar Tepe, Hantaşları yerleşimi, Karakuyu, Şifalısu Höyük, Tokça, Çal'da ise; Kocatepe, Selcen Örenarası ve Toptepe gibi yerleşimleridir. Söz konusu yerleşimlerde kırmızı astarlı monokrom örneklerin yanı sıra yaklaşık M.Ö. 8-6. yy aralığına tarihlenen ve literatürde "Black on Red" olarak bilinen keramiklerden çok sayıda ve daha az sayıda ise "Polikrom" keramik örneklerinden bulunmuştur. Söz konusu keramiklerin benzerleri yakın çevrede Sardes, Aphrodisias ve Uylupınar kazılarından da takip etmek mümkündür. Çalışmalarda ayrıca az sayıda M.Ö. 5. yy'a tarihlenen keramikler de tespit edilmiştir. Gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması araştırma bölgesinin Hellenistik ve Roma dönemlerinde son derece yoğun bir şekilde iskân edildiğini ortaya koymuştur. Bu sürece ait buluntuların tespit edildiği yerleşimler arasında Yurtalan Yerleşimi, Taş

M.Ö. 2. binyılın başları ile birlikte Anadolu'nun tamamında siyasi örgütlenmelerin belirli merkezlerde yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir.

Çapak Yerleşimi, Kocaalan Yerleşimi, Yalcakuyu Yerleşimi, Cevizlidere Boyadı Mevkii, Subasar Yerleşimi, Ören Arası Yerleşimi, Kocakaya Yerleşimi, Kürt Pınarı Yerleşimi, Aşağı Asar Tepe, Çöğürlü Pınarı, Osmanköy Ören, Cabar Asar Tepe, Belkuyu Höyük, Çakallar Yerleşimi, Çeşmebaşı, Ilımanlı ve Cabar yerleşimleri sayılabilir. Ayrıca Arpa Çukuru, Cevizlidere Boyadı Mevkii ve Belkuyu olarak tanımlanan alanlarda bu dönemde kullanılmış mezarlık alanları tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda bu dönemlere tarihlenen çok sayıda günlük kullanım kabı ile birlikte DSA, DSB, DSC grupları içerisinde ele alınan parçalar da bulunmuştur.

(Res. 5) Çal Platosu

(Res. 6) Kurumuş dere yataklarının çevresinde yürütülen araştırmalar.

Araştırma bölgesinde Helenistik-Roma dönemlerinde görülen yoğun iskânın Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yapılan çalışmalarda Yurtalanı Yerleşimi, Taş Çapak Yerleşimi, Kocaalan Yerleşimi, Yalcakuyu Yerleşimi, Subasar Yerleşimi, Ören arası Yerleşimi, Kocakaya Yerleşimi, Kürt Pınarı Yerleşimi, Aşağı Asar Tepe, Çöğürlü Pınar Yerleşimi, Osmanköy Ören Yerleşimi, Belkuyu Mezarlık Alanı, Cabar Asar Tepe, Belkuyu Höyük, Çeşmebaşı, Ilımanlı, Yukarı Asartepe Yerleşimi, Kirse Deresi Yerleşimi, Kirsederesi 2 yerleşimi ve Koçak Ören yerleşimlerinde Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine tarihlenen buluntular tespit edilmiştir. Bu durum bölgenin prehistorik dönemlerden sonrada gittikçe yoğunlaşan bir biçimde iskâna uğramış olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Çivril, Baklan ovalarında yapılan yüzey araştırmalarının ardından dağlık bölgede başlatılan yüzey araştırmaları bu zorlu topografyanın en az ovalık alan kadar yoğun bir biçimde iskâna uğradığını ortaya koymuştur (Res. 5-6). Bu durumun önemli nedenlerinden biri farklı topografik alanlarda oluşabilen farklı geçim modelleridir.

Dağlık alanda yürütülen üç yıllık arazi araştırması bölgenin yerleşim düzenine ilişkin birçok yeni veri sunmuştur. Özellikle bu bölgenin Erken, Orta ve Geç Tunç çağlarda havza tabanındaki yerleşimlerle bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ilerleyen çalışmalarda bölgenin farklı coğrafi alanlarındaki örgütlenme biçimine ilişkin geniş çaplı çıkarımlara ulaşılacağı düşünülmektedir.

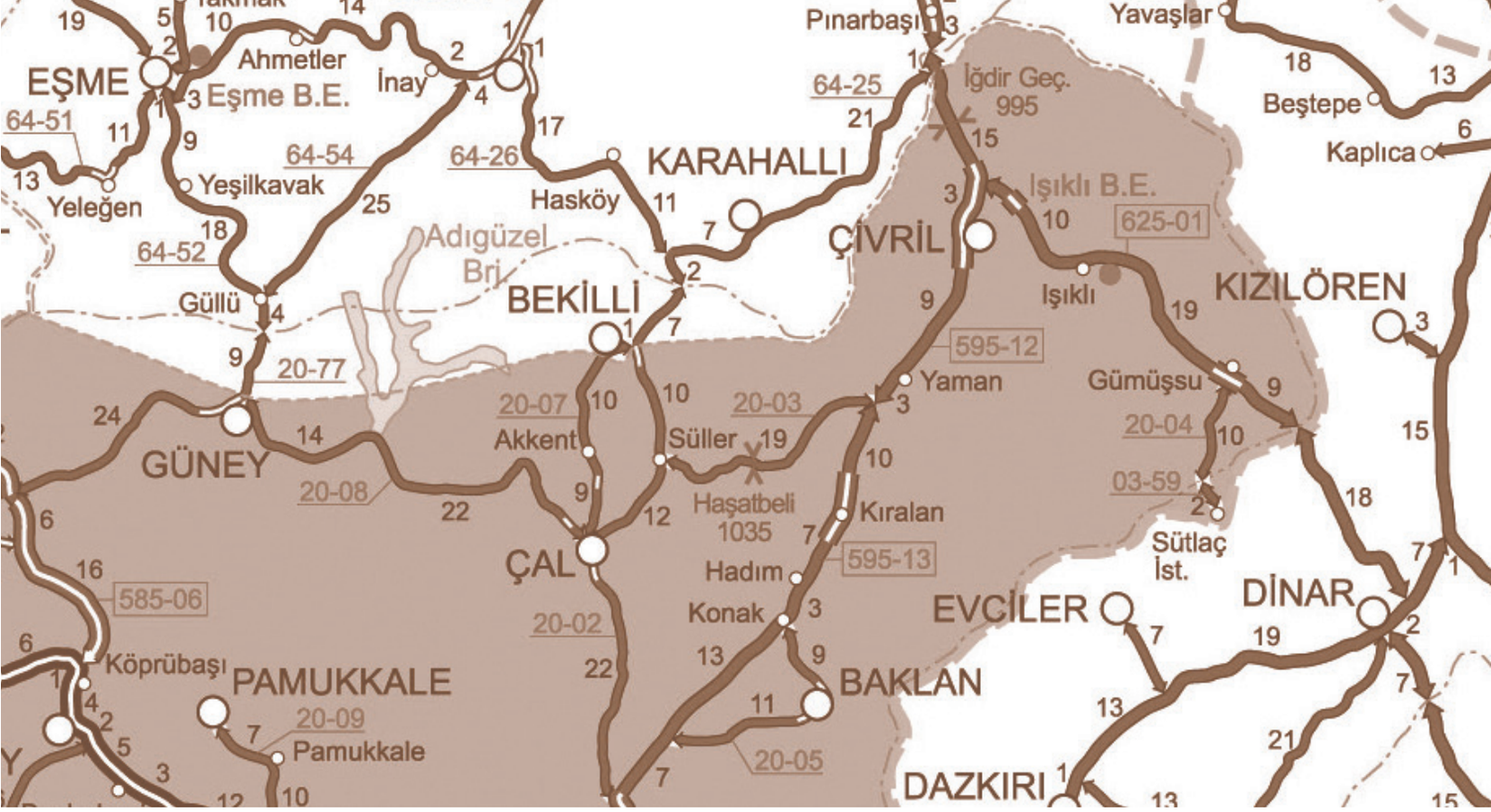

Seçilmiş Kaynakça

Abay 2008: *E. Abay, "Die Neolithischen Fundorte in Der Çivril ebene im Oberen Maandegebeit" Erste Ergebnisse Einer Gelendebegehung.'in: Fundstellen, Gesammelte Schriften zur Archaeologie und Geschichte Altvorderasien, ad honorem Hartmut Kühne (Hrsg.) Bonatz, D.; R. M. Czichon und F.J. Kreppner, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 1-8.*

Abay 2011: *E. Abay, E. Abay, "Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan and Çal Plains in the Uppper Meander Basin, Southwest Anatolia", ANES 48, 1-87.*

Abay-Dedeoğlu 2005: *E. Abay-F. Dedeoğlu, "2003 Yılı Denizli/Çivril Ovası Yüzey Araştırması", AST XXII, Cilt 2, Ankara, 41-50.*

Abay-Dedeoğlu 2007: *E. Abay-F. Dedeoğlu, "2005 Yılı Çivril Ovası Yüzey Araştırması", AST XXIV, Cilt 1, 277-292.*

Dedeoğlu 2008: *F. Dedeoğlu, "Cultural Transformation and Settlement System of Southwestern Anatolia from Neolithic to LBA: A Case Study from Denizli/Çivril Plain", ICAANE 5, (ed: J. M. Córdoba, M. Molist, M.C. Pérez, I. Rubio, S. Martínez) Madrid, 587-603.*

Dedeoğlu 2009: *F. Dedeoğlu, "Denizli-Çivril İlçesi Yüzey Araştırması Verileri Işığında M.Ö 2. Binyılda Yukarı Menderes Havzası Yerleşim Düzeni" Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, (Ed: H. Sağlamtimur, E. Abay vd.), İstanbul, 241-257.*

Dedeoğlu 2010: *F. Dedeoğlu, Neolitik Çağdan Erken Tunç Çağ Sonuna Kadar Yukarı Menderes Havzası: Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Süreç, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.*

Dedeoğlu 2014: *F. Dedeoğlu, "Yukarı Menderes Havzası Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağı Yerleşimlerinin Materyal Kültür ve İskan Düzeni Bağlamında Değerlendirilmesi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, Denizli.*

Dedeoğlu-Konakçı-Çarkı 2014: *F. Dedeoğlu-E Konakçı-M. Çarkı, "Yukarı Menderes Havzası Dağlık Kesim Yüzey Araştırması Projesi 2012 Yılı Çalışmaları", 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, baskıda.*

Joukowsky 1986: *M.S. Joukowsky, Prehistoric Aphrodisias, An Account of the Excavations and Artifact Studies, Vol I-II, Excavations and Studies, New Jersey.*

Lloyd-Mellaart 1962: S. Lloyd-J.Mellaart, Beycesultan vol 1, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, The British Institute of Archaeology at Ankara, London.

Mellaart 1970: *J. Mellaart, Excavations at Hacılar, British İnstitute of Archaeology at Ankara, Edinburgh University Press.*

Mellaart-Murray 1995: *J. Mellaart-A. Murray, Beycesultan Vol. III Part II: Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects, Oxford, 1995.*

Mellink 1968: *M. J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1967", American Journal of Archaeology, 243-263.*

(Res. 1) Beycesultan Höyüğün Genel Görünümü

BEYCESULTAN KAZILARI

Prof. Dr. Eşref ABAY / Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi

Batı Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biri olan Beycesultan, Denizli ili Çivril İlçesi'nde, ilçe merkezinden 5 km güneybatıda, Çivril-Denizli karayolunun hemen sağında yer alır (Res. 1). Adını, üzerinde türbesi bulunan Anadolu Alpereni Beyce Sultan'dan alan höyük, doğu-batı yönünde yaklaşık 800 metre çapında olup ova seviyesinden itibaren 25 metre yüksekliğe sahiptir. Yukarı Menderes Havzası gibi stratejik bir coğrafi bölgede bulunan yerleşim yerinde ilk kazı çalışmaları, 1954 yılında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Seton Lloyd tarafından başlatılmıştır. Bölgenin tarih öncesi çağlarını araştırmayı ve özellikle M.Ö. 2. Binyılda Hitit ve Mısır yazılı kaynaklarında sözü geçen ve Batı Anadolu'da yer aldığı düşünülen Arzawa Ülkeleri ile ilgili belgelere ulaşmayı amaçlayan bu kazı çalışmaları, 1959 yılında herhangi bir yazılı belgeye ulaşılamadan sonlandırılmıştır. Söz konusu çalışmaları sonucunda, yerleşimde Geç Kalkolitik Çağdan (M.Ö. 4300) başlayıp Geç Tunç Çağ sonuna kadar (M.Ö. 1200) kesintisiz devam eden 40 kültür tabakası tespit edilmiştir.

Bu çalışmalar sırasında yerleşimde ilk iskânın başladığı Geç Kalkolitik Çağ'a ait tabakalar, oldukça dar bir alanda araştırıldığından dönemin kültürünü anlamamıza yarayacak kadar veri elde edilememiştir. Bu döneme ait tabakalarda yalnızca megaron planlı yapıların varlığı ve bu yapıların içlerinde ocakların, kilden sekilerin ve siloların bulunduğu tespit edilebilmiştir. Erken Tunç Çağ olarak adlandırılan M.Ö. 3. bin yıllarda Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında gelişen ticari ve siyasi ilişkilerin oluşturduğu etkileşim ve zenginlik, tüm Anadolu'daki yerleşimlerde olduğu gibi Beycesultan'da da etkisini göstermiştir. Kazılarda tespit edilen mermer idoller, tunçtan yapılmış eserler ve çarkın seramik yapımında kullanılması bu ilişkilerin göstergesi olmalıdır. Bu dönemle birlikte Beycesultan'da tapınaklar inşa edilmeye başlamıştır (Res. 2). Batı Anadolu'da ilk tapınak örneklerini oluşturan Beycesultan tapınakları genel olarak önde kutsal oda ve arkada rahip odasından oluşur. Kutsal odada kilden steller, tanrıyı sembolize eden çift boynuzlar ve bunlara bitişik daire şeklinde kilden sunaklar yer alır. Duvarlar boyunca kilden sekiler, silolar, çok sayıda sunu ve ayinlerde kullanıldığı anlaşılan çanak çömlekler, tapınak odaları içinde tespit edilen buluntuları oluşturur.

Batı Anadolu'nun genelinde ve Beycesultan'da Erken Tunç Çağlarda görülen bu zenginliği ve

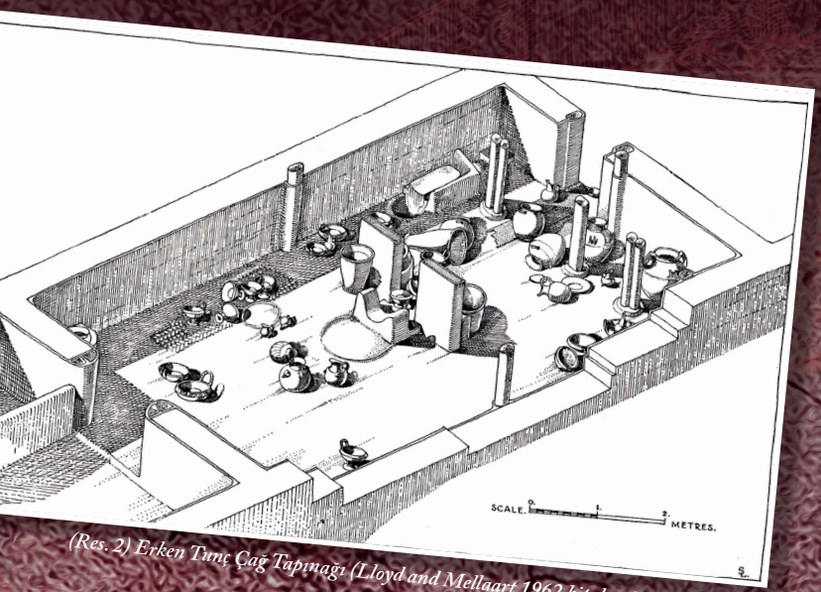

(Res. 2) Erken Tunç Çağ Tapınağı (Lloyd and Mellaart 1962 kitabından alınmıştır.)

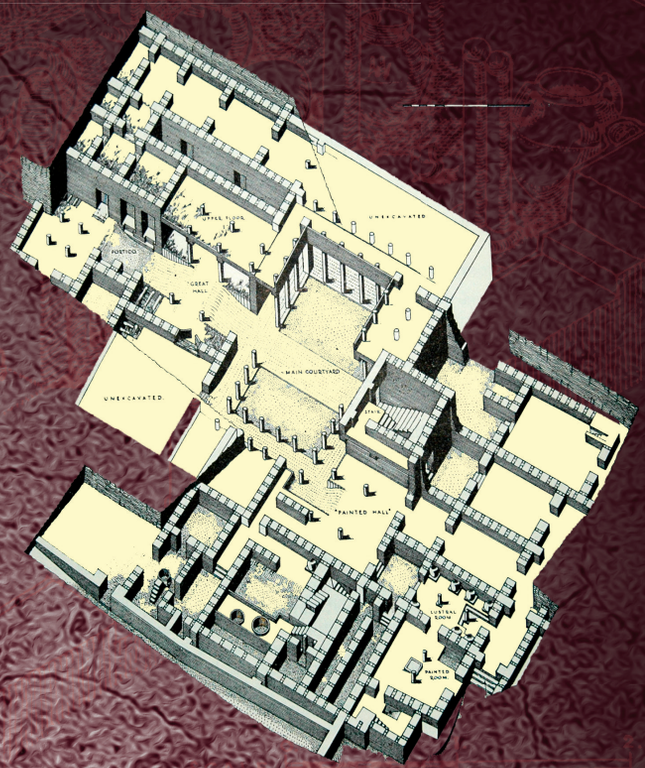

(Res. 3) "Yanık Saray" (Lloyd and Mellaart 1965 kitabından alınmıştır.)

gelişmiş şehir kültürünü oluşturan halkların kimler olduğu, bu dönemlerde Anadolu'da yazının henüz kullanılmaması sebebi ile bilinmemektedir. Fakat bu dönemin son çeyreğinde (yaklaşık olarak M.Ö. 2300) bölgeye Luviler olarak adlandırılan ve Hititler gibi Hint-Avrupalı olan kavmin geldiği bilinmektedir. Beycesultan'da bu dönemde görülen yangın ve yıkımın sebebi bu kavmin bölgeye gelmesi olarak gösterilmektedir.

Hitit yazılı kaynakları ve Batı Anadolu'da tespit edilen Luvi hiyeroglif yazısı ile yazılmış kaya anıtları, bu kavme ait grupların Batı Anadolu'nun büyük bir kısmına yayıldığını ve M.Ö. 2. binyılda burada Assuwa, Mira, Kuwaliya, Seha Nehri Ülkesi, Wiluşa gibi yerel beylikler kurduklarını göstermektedir. Hitit kaynaklarında "Arzawa Ülkesi" ya da "Arzawa Ülkeleri" olarak adlandırılan Batı Anadolu topraklarında kurulmuş bu beyliklerin lokalizasyonu ile ilgili henüz kesin veriler elde edilememiş olsa da, Beycesultan'ın söz konusu bu beyliklerden Kuwaliya Ülkesi'nin başkenti olduğu tahmin edilmektedir. Beycesultan'nın M.Ö. 2. binyılın ilk yarısına, Orta Tunç Çağ dönemine tarihlenen tabakalarında tespit edilen kamusal yapılar buranın önemli bir şehir olduğunu doğrulamaktadır. Bu kamusal yapılar içinde en dikkati çeken, höyüğün doğu konisi üzerinde geniş bir alanda açığa çıkarılan ve "Yanık Saray" olarak adlandırılan V. tabakadaki yapı kompleksidir (Res. 3). İlk dönem İngiliz kazıları sırasında büyük bir kısmı açığa çıkarılmış olan söz konusu saray yapısı, portikolu büyük bir avlunun etrafında inşa edilmiş mekânlardan ve koridorlardan oluşmaktadır. İki katlı olduğu tahmin edilen yapının kuzeyinde, güneyinde, batısında ve doğusunda birer giriş tespit edilmiş olup ana girişinin henüz kazılmamış olan güneybatı kısmında olabileceği tahmin edilmektedir. Yıkıntılar arasında tespit edilen boya kalıntıları, söz konusu yapının bazı mekânlarının, çağdaşı Yakındoğu saraylarında olduğu gibi duvar resimleri ile süslendiğini göstermektedir. Etrafı bir sur duvarı ile çevrelenmiş, oldukça zengin ve iyi planlanmış bir şehir görünümü veren Beycesultan'ın bu dönemde birçok kez Hititlerin saldırılarına maruz kaldığı ve yıkıldığı tahmin edilmektedir. Defalarca tekrar inşa edilen yerleşim M.Ö. 2. binyılın son çeyreğine tarihlenen Geç Tunç Çağ'da da küçük saray ve ikiz tapınaklar gibi kurumsal yapıları ile şehir karakterini korumaya devam etmiştir. Bu dönemde yaklaşık 3 metre genişliğinde ve çakıl döşeli caddelerin doğu batı

(Res. 4) Selçuklu Beylikler Dönemine ait at figürünü

(Res. 5) Bizans Dönemi Yapı Kompleksleri

yönünde şehri boydan boya geçecek şekilde planlandığı ve bu caddeler üzerinde çok odalı, zengin evlerin ve dükkânların bulunduğu görülmektedir.

İlk dönem kazılarının sonuçları Geç Tunç Çağın sonunda, yaklaşık olarak M.Ö. 1200'lü yıllardan itibaren Beycesultan'ın bölgenin merkezi olma özelliğini yitirdiğini ve takip eden dönemlerde şehir karakterini kaybettiğine işaret etmektedir.

Yeni Dönem Kazı Çalışmaları

2007 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan kazı izniyle, Beycesultan Höyüğü'nde 48 yıl aradan sonra kazı çalışmaları Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümü adına tarafımdan tekrar başlatılmıştır. Beycesultan Höyüğü'nde kazı çalışmalarına tekrar başlamamızın temel üç amacı bulunmaktadır. Amaçlarımızdan ilki, Beycesultan'ın içinde yer aldığı Anadolu'nun önemli kültür bölgelerinden birisi olan Yukarı Menderes Havzası'nın tarihini, kültürlerini ve bu kültürlerin ekonomik ve siyasi gelişmişliklerini araştırmaktır. İlk dönem İngiliz kazılarının kısa süreli olması, dar alanlarda yapılması, çalışmalarda eski kazı yöntemlerinin uygulanmış olması, disiplinler arası çalışmaya önem verilmemesi, araştırılan dönemlerde toplumsal ve siyasal analizler yapmaya yarayacak verileri ortaya koyamamıştır. Beycesultan kazılarını tekrar başlatmamızın bir diğer amacı bölgesel kronolojinin oluşturulmasıdır. Gerek ilk dönem Beycesultan kazıları, gerekse bölgede yapılmış diğer kazı çalışmaları henüz Batı Anadolu kronoloji tartışmalarına kesin bir çözüm getirmemiştir. Modern arkeolojinin yöntemlerine ve disiplinler arası arkeolojik araştırmalara ağırlık vererek yürüttüğümüz yeni dönem Beycesultan kazı çalışmaları, ilerleyen yıllarda söz konusu bu tartışmalara önemli katkılar sağlayacaktır. Yeni Dönem kazı çalışmalarımızın bir diğer amacı ise, bölgenin M.Ö. 2. bin yıla ait siyasi ve kültürel tarihinin araştırılmasıdır. Bugüne kadar Batı Anadolu'da birkaç kaya kabartması ve hiyeroglif yazıt dışında bu döneme ait henüz kazılarda ortaya çıkarılmış yazılı bir belge bulunmamaktadır. İlk Beycesultan kazılarında açığa çıkarılan saray yapısı, yerleşimin büyüklüğü ve konumu Beycesultan höyüğünün o dönemde önemli bir merkez olabileceğine işaret etmektedir. Bu sebeple Beycesultan da yürütülen yeni kazı çalışmalarının bölgenin M.Ö. 2. bin yıldaki siyasi tarihine ışık tutacak yazılı belgeleri sağlama potansiyelinin bulunduğu düşünülebilir.

2014 yılı itibari ile halen devam etmekte olan kazı çalışmaları, ağırlıklı olarak yerleşimin batı konisi üzerinde 360 m^2 genişliğinde bir alanda yürütülmektedir (Res. 1). Bu çalışmalar sonucunda, henüz Selçuklu-Beylikler, Bizans, Geç ve Orta Tunç Çağ'a ait kültür tabakaları açığa çıkarılmış ve araştırılmaktadır.

Yerleşimin en geç kültür dönemini oluşturan Selçuklu-Beylikler Dönemi'ne ait kalıntıların höyüğün yüzeyinde olması, bunların modern tarım faaliyetlerinden olumsuz etkilenmelerine sebep olmuştur. Büyük tahribatın görüldüğü bu döneme ait tabakalarda çok az mimari kalıntı tespit edilebilmiştir. Parçalar halinde açığa çıkarılan taş duvar kalıntıları bu dönemdeki mimari gelenek ve yerleşim planı hakkında yeterli bilgi sunmaktan uzaktırlar. Buna rağmen

(Res. 6) Bizans Dönemi Elektron Sikke

(Res. 7) Bizans Dönemi Altın yüzük

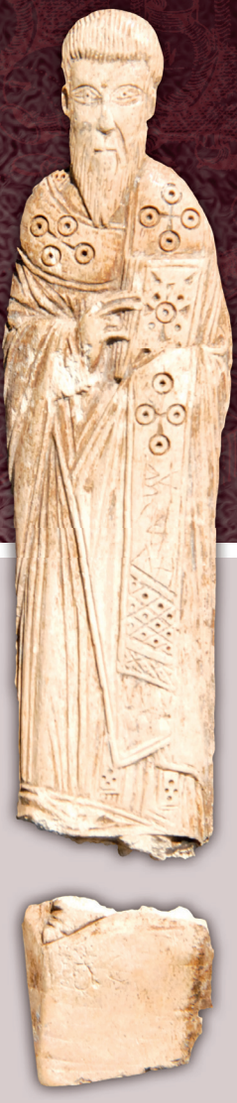

(Res. 8) Bizans Dönemi Aziz figürünü

bu tabakalarda tespit edilen sikkeler, zengin seramik repertuarı ve küçük buluntular yerleşimin bu dönemde çevre bölgeler ile yoğun ilişkiler içinde olduğunu gösterir niteliktedir (Res. 4).

Yeni dönem kazıları sonucu Beycesultan'da açığa çıkarılan ikinci kültür evresi Bizans Dönemi'ne aittir. Selçuklu-Beylikler Dönemi'ne ait kalıntıların kaldırılması sonucu açığa çıkarılan bu dönem tabakalarında kuzey-güney, doğu-batı yönünde uzanan, taş döşemeli iki sokak etrafında yer alan iki yapı kompleksi tespit edilmiştir (Res. 5). Bu dönem boyunca üç kez yıkılıp tekrar inşa edilmiş olan bu yapı komplekslerinin henüz kazılmamış alanlara doğru genişlediği görülmektedir. Ağırlıklı olarak taştan inşa edilmiş olan yapılarda kiremit parçalarının, taşlar arasında örgü malzemesi olarak kullanıldığı "almaşık örgü duvar" adı verilen duvar tekniği de uygulanmıştır. Dönemin sonlarında ise taş temel üzerine kerpiç kullanımının tercih edildiği görülmektedir. Yapıların tabanları 40x40 cm boyutlarında fırınlanmış kerpiçlerle kaplanmış ve duvarları kil ile sıvanmıştır. Mekânlar içinde ve zemin altına gömülü olarak bulunan büyük depo küpleri içlerinde arpa, ekmeklik buğday ve burçak tespit edilmiştir. Bu döneme ait tabakalarda tespit edilen seramik örnekleri çoğunlukla günlük kullanıma yönelik, pişirme kapları ve depolama kaplarından oluşmaktadır. Bizans Dönemi için karakteristik olan ve büyük Bizans Merkezlerinde sıkça görülen kaliteli yeşil sırlı seramikler, oldukça sınırlı sayıda ele geçmiştir. Tamamı astarsız ve perdahsız olan günlük kullanıma yönelik seramikler içinde çanak ve çömleklerden oluşan pişirme kapları ve yivli amphoralar çoğunluktadır. Mekânlar içinde tespit edilen sikkeler arasında yer alan elektron bir sikkenin Nicephorus III Botaniates'e ait olduğu ve 1078-1081 yılları arasına tarihlendiği anlaşılmıştır (Res. 6). Gerek amphoralar gerekse elektron sikke bu döneme ait tabakaların M.S. 9-12 yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini göstermektedir. Metal çiviler, cam, kil, fildişi ve kemikten yapılmış küçük buluntular, altın yüzük (Res. 7) dışında bu dönemde dikkat çeken bir başka buluntuyu 13 cm. boyutunda kemik üzerine işlenmiş bir figürün oluşturmaktadır (Res. 8). Arka yüzü işlenmeden bırakılmış bir kemiğin ön yüzüne ayakta durur vaziyette haçlı atkısı ile bir piskopos tasvir edilmiştir. Betim alçak kabartma ve yer yer kazımalarla oluşturulmuştur. Gövdenin alt kısmında sonradan özensizce kazınmış ve Basileos [ΒΑΣΙΛΕΟΣ] ismini içeren bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıt figür üzerine sonradan kazınmış olsa da söz konusu bu figürünün Bizans kilise babaları arasında tasvir edilen Kayserili piskopos Büyük Basileos (y. 329-379) olabileceğini ifade eder. Kemik eserler arasında şimdilik benzerini bilmediğimiz bu eser, işçilikteki ayrıntılar ve stil özellikleri dikkate alınarak M.S. 11.-12. yüzyıllara tarihlendirile-

(Res. 9) Geç Tunç Çağ Yapıları

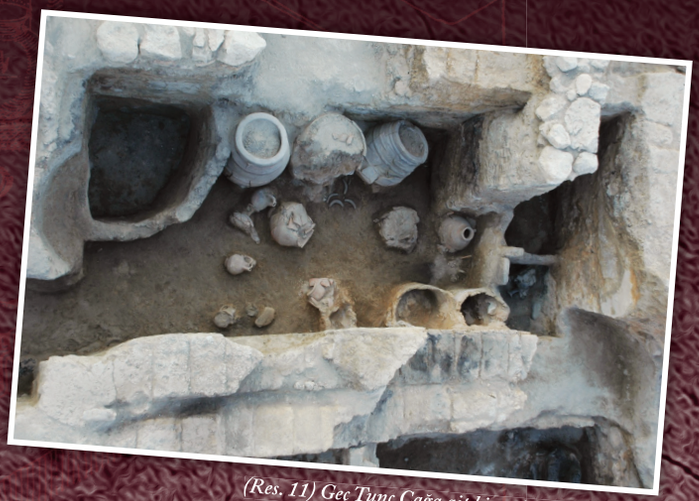

(Res. 11) Geç Tunç Çağa ait bir evin depo bölümü

bilir. M.S. 1176 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos arasında yapılmış olan Miryokefalon savaşının Beycesultan'a yakın Düzbel Mevkiinde ya da Küfü Çayı Vadisinde yapıldığı tahmin edilmektedir. Selçukluların zaferi ile sonuçlanan bu savaş sonrasında Selçukluların bölgeye yerleşmesi Beycesultan'da Bizans Döneminin sona ermesine sebep olmuş olmalıdır.

2009 yılından itibaren yerleşimde araştırmaya başladığımız Geç Tunç Çağ dönemi gerek mimari kalıntıları gerekse diğer buluntuları ile yerleşimin planlanması ve bölgenin tarihi süreci ile ilgili yeni veriler ortaya koymaktadır. İki evreli bu dönem kültür tabakalarından üste olanı (4. Tabaka) Bizans Dönemi çöp çukurları ve inşa faaliyetleri tarafından yoğun olarak tahrip edildiğinden sadece bir yapıya ait olduğu anlaşılan taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş duvar kalıntıları korunmuştur. Bu tabakanın hemen altında açığa çıkarılan Geç Tunç Çağ'ın erken tabakası (5. Tabaka) son derece iyi korunmuş olup iki inşa evresine sahiptir (5a-b). İlk inşaa

(Res. 10) Geç Tunç Çağ Yapıları (Çizim)

evresine ait olan 5b evresine ait mimari yapılar tüm yerleşimi kapladığını tahmin ettiğimiz büyük bir yangın ile yıkılmışlardır. Kazı alanımız içinde açığa çıkardığımız mimari yapılar doğu-batı yönünde uzanan bir sokağın güneyinde yer alan tapınak, depo binası ve evlerden oluşmaktadır (Res. 9 ve Res. 10). Bu yapılara ait bazı mekânların yangın sonrası terk edildiği bazılarının ise çeşitli değişiklikler ve onarımlar yapılarak 5a evresinde tekrar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş olan yapıların duvarları yarım metre kalınlığında olup kalın bir kil sıva ile sıvanmışlardır. Mekânların zeminlerinde de kalın kil sıvaya rastlanılmaktadır.

(Res. 12) Geç Tunç Çağa ait bir evin yaşam alanı

(Res. 14) Geç Tunç Çağ çarık biçimli ayin kabı

(Res. 13) Geç Tunç Çağ çanak ve çömlekleri

Birden fazla eve ait olduğunu düşündüğümüz mimari yapılardan içinde büyük depo küplerinin ve duvarlara bitiştirilmiş kilden yapılmış ambarların bulunduğu depo binaları en dikkat çeken yapılardır (Res. 11). Evlerin yaşam alanı olarak kullanılmış olan mekânlar içinde depo kapları, ocak, öğütme taşları ve duvarlar boyunca uzanan sekiler bulunmaktadır (Res. 12). Birçok mekânını tespit ettiğimiz evlerin tamamı henüz açığa çıkarılamamıştır. Söz konusu evlere ait mekânlardan tespit edilen çok sayıda çanak ve çömlek örneği dışında (Res. 13), çarık biçimli tören kabı (Res. 14) ve deniz kabuğundan kolye örnekleri dikkati çekmektedir.

Açığa çıkardığımız mekânların birçoğunun içinde zengin buluntular yanında, yangın sonucu oluşmuş yıkımın ve tahribatın izleri görülmektedir (Res. 9, Res. 15). Her mekânda tespit ettiğimiz çok sayıdaki insan iskeleti ve bazı iskeletlerin tahıl ambarları içinde ve depo küpleri içinde saklanır vaziyette bulunmaları söz konusu bu yangının bir istila sonucu oluşmuş olma ihtimalini artırmaktadır. Bazı iskeletlerin kafatasının içinde kömürleşmiş beyin kalıntıları saptanmıştır. Mekânlar içinde tespit ettiğimiz depo küpleri içindeki tahıl örneklerinden elde ettiğimiz C14 tarihlemeleri söz konusu istilanın yaklaşık olarak M.Ö. 1500 yıllarında olduğuna işaret etmektedir. Bu istilanın kimler tarafından yapıldığına dair elimizde henüz kesin bir kanıt bulunmamaktadır.

5b evresindeki büyük yangından sonra 5a evresinde tekrar inşa edilen mimari yapılar arasında en dikkati çeken kutsal alan olduğunu düşündüğümüz yapıdır. Henüz tüm sınırları açığa çıkarılmamış olan yapının kutsal odasının ortasında bir sunak yer alır. Girişin tam karşısında inşa edilmiş olan sunak, dikdörtgen şekilli bir panelden, bu panelin hemen önünde bir platform üzerinde yükselen tanrı sembolü iki standarttan ve standartların hemen güneyinde bir kısmı platform içine gömülmüş bir sunu kabından oluşmaktadır. Üst

(Res. 16) Orta Tunç Çağ Yapıları

kısımları boynuz şeklinde tasarlanmış olan standartların üzerinde konsantrik dairelerden oluşan baskı bezemeler bulunmaktadır. Kutsal oda içinde üzerinde şematize insan yüzü olan bir çömlek, iki adet boynuz şeklinde yapılmış kap desteği ve birçok tüm kap tespit edilmiştir. Tapınağın ön odasında ise ritüellerde kullanıldığını tahmin ettiğimiz çok sayıda yüksek ayaklı kadeh, ağırşaklar ve bir çok aşık kemiği tespit edilmiştir.

Yeni Dönem kazı çalışmalarımızda Orta Tunç Çağ'a ait kültür tabakaları (7. Tabaka) yerleşimin güney yamacın M27 plan karesinde dar bir alanda araştırılmıştır. Henüz bütün sınırları ile bir mekânın ortaya çıkarılamadığı kerpiçten yapılmış mimari yapıların büyük bir yangın ile sona erdiği anlaşılmaktadır (Res. 16). İçlerinde birçok kabın tespit edildiği bu mimari yapıların Eski Dönem kazılarında açığa çıkarılan Yanık Sarayla çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.

2007 yılı kazı çalışmalarında yerleşimin batısında ova içinde yapılan incelemelerde modern tarım faaliyetleri sonucu tahrip olmuş küp ve taş sandık şeklinde bir dizi mezar tespit edilmiştir. Söz konusu mezarlardan küp mezarlar Tunç Çağlara ve Demir Çağ'a tarihlenirken taş sandık mezarlar Bizans Dönemi'ne aittir. Mezarların farklı dönemlere tarihlenmeleri bu alanın her dönemde yerleşimin mezarlık alanı olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir. Ağız kısmı doğuya gelecek şekilde doğu-batı doğrultulu olarak yerleştirilmiş küpler içine, gömüler hocker pozisyonunda yatırılmış olup küplerin ağız kısımları yassı bir taş ile kapatılmıştır. Doğu batı yönünde konulmuş Taş Sandık mezarlarda ise ölüler sırt üstü yatırılmış olup baş batı yöndedir. Mezarlarda ölü hediyesi olarak boncuklar, bronz ve gümüş yüzükler ile saç iğneleri tespit edilmiştir.

Yeni Dönem Beycesultan kazı çalışmalarının ilk sonuçları Batı Anadolu arkeolojisi için önemli veriler ortaya koymaktadır. Özellikle Geç Tunç Çağ tabakalarından elde ettiğimiz C14 tarihlemeleri, şimdiden İngiliz kazılarının ağırlıklı olarak rölatif tarihleme metotlarını kullanarak M.Ö. 1450-1100 yılları arasına tarihledikleri Geç Tunç Çağ Tabakalarının olasılıkla M.Ö. 16. yy. gibi daha erken dönemlere yerleştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Geç Tunç Çağ tabakalarında bir cadde üzerinde evler ile birlikte tespit ettiğimiz tapınak yapısı yerleşimin sadece bir alanında tapınakların inşa edildiği şeklindeki öngörülerin doğru olmadığını, tapınakların şehrin muhtelif yerlerinde bulunabileceğini göstermektedir. Gelecek yıllarda Beycesultan'da yürüteceğimiz kazı çalışmalarımızın Batı Anadolu'nun tarih öncesi kültürlerini daha iyi anlamamızı ve Batı Anadolu tarihi coğrafyasını kurgulamamız için gerekli verileri ve yazılı belgeleri sağlayacağına inanmaktayız.

(Res. 15) Geç Tunç Çağ mekânı

Kaynakça

Abay, E. ve F. Dedeoğlu 2009: "Beycesultan 2007-2008 Yılları Kazı Çalışmaları Ön Raporu

(Preliminary Report of Beycesultan 2007-2008 Excavation Campaigns)", Arkeoloji Dergisi Cilt XIII: 53-79.

Garstang and Gurney 1959: J.Garstang and O.R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, The British Institute of Archaeology at Ankara.

Grierson 1973: P.Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume Three Leo III 867-1081, Washington.

Heinhold-Krahmer 1977: S. Heinhold-Krahmer, Arzawa, Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

Lloyd and Mellaart 1962: S. Lloyd and J. Mellaart, Beycesultan I. The Chalcolitic and Early Bronze Age Levels. London

Lloyd and Mellaart 1965: S.Lloyd, J. Mellaart, Beycesultan Vol II: Middle Bronze Age Architecture and Pottery, London.

Lloyd 1972: S. Lloyd, Beycesultan Vol. III: Late Bronze Age Architecture, Part I, London.

Mellart and Murray 1995: J. Mellaart and A. Murray, Beycesultan III, Late Bronze Age and Phrygian Pottery, Middle and Late Bronze Age Small Objects, Part II, London.

Ünal 2003: A. Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul.

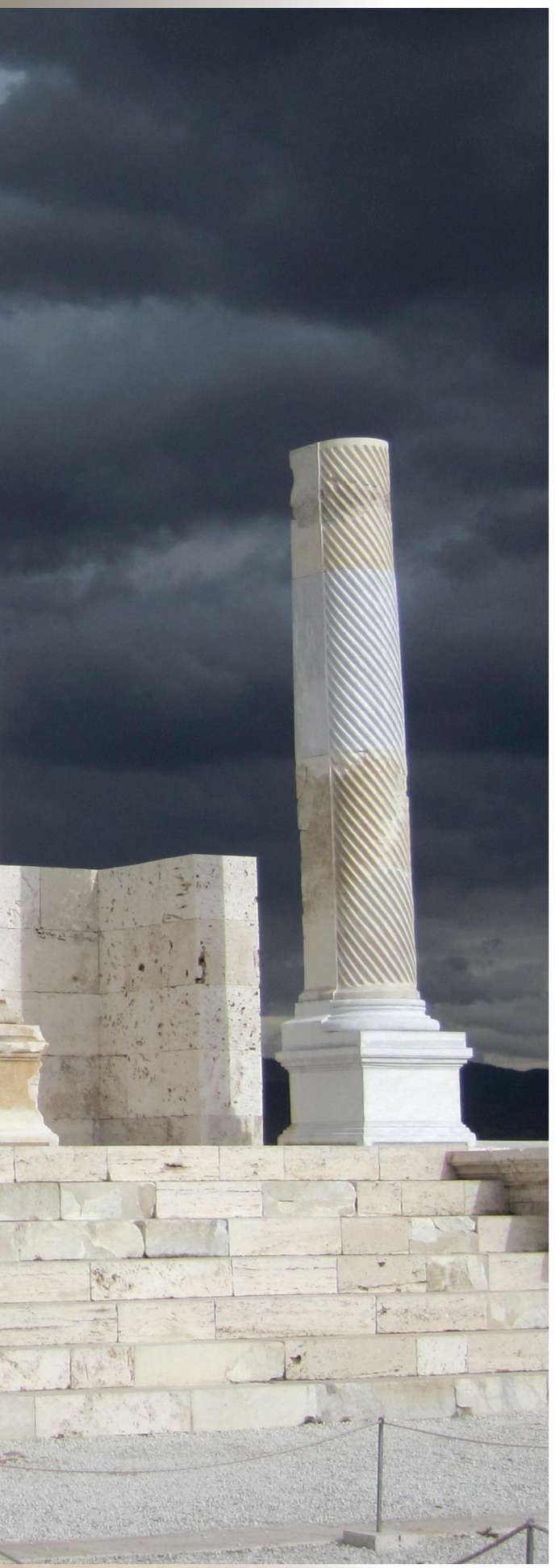

LAODIKEIA'DAN LADİK VE DENİZLİ'YE

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK
Pamukkale Üniversitesi, FEF, Arkeoloji Bölümü,
Laodikeia Kazısı Başkanı

Tarihi Coğrafya

Asya ile Avrupa'yı bir birine bağlayan yaşadığımız bu topraklar, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Anadolu bir köprü değil, uygarlıkların iç içe yoğrulduğu, dört mevsimin aynı anda yaşandığı, bir cennet olan kültür, sanat ve tabiat coğrafyasıdır. Bu topraklar, Paleolitik Dönem (Taş Çağı)'den günümüze kadar yaklaşık 40.000 yıldır kesintisiz yerleşimlere, onların uygarlıklarına, inançlarına, sevinçlerine, hayallerine ve üzüntülerine sahne olmuştur.

Denizli (Lykos) Ovası Anadolu Uygarlıklarının en zengin kalıntılarını bağrında yaşatması yönüyle farklı bir konuma sahiptir. Sadece bu küçük ve verimli ovada; Hierapolis, Laodikeia, Kolossai, Karura, Tripolis, Attouda, Trapezopolis, Thiounta gibi zengin antik kentler ile onlarca höyük yerleşimleri yer alır (Res. 1).

İşte bu Denizli Ovası'nın da içinde yer aldığı Menderes Masifi çöküntüsü ve buna bağlı şekillenen coğrafi oluşum, şüphesiz Batı Anadolu kıyısı ile Denizli Yöresi arasında ilişkiyi sağlayan en önemli doğal yolu oluşturmaktadır. Laodikeia antik kentinin, gerek Büyük Menderes'in kollarına yakınlığı, ovalık kesimlere hakim konumu ve gerekse doğal yolların kavşağında yer alması sebebiyle, erken dönem yerleşimleri için elverişli bir ortam sunmuştur.

Ovaya adını veren, Lykos (Çürüksu) Nehri; Honaz (Kadmos) Dağı eteklerinden doğarak, kentin doğusundan kuzey ve kuzeybatısına doğru uzanır ve ova ortasında yer alan göle karıştıktan sonra, Sarayköy yakınında Büyük Menderes Nehri ile birleşir. Lykos Nehri'nin dışında Laodikeia'nın iki yanında daha küçük kollar olan nehirler de yer alır. Bunlar güneydoğudan Cankurtaran Vadisi'nden toplanan Kadmos (Gökpınar-Karakurt) ve güneyden Babadağ eteklerinden gelen Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) Nehirleridir. Bu nehirler kentin üç

tarafını çevirerek kuzeyde ova ortasında yer alan Lykos Gölü'ne katılır. Kapros Nehri ise daha batıda Babadağ uzantısının yer aldığı vadilerden toplanarak, Sarayköy İlçesi yakınlarında Büyük Menderes Nehri'ne katılır. Bu nehir aynı zamanda Laodikeia'nın batıdaki yönetim sınırını oluşturur. Doğu yönde ise kentin sınırı Kolossai'ye kadar uzanır. Lykos Vadisi iklim olarak Akdeniz ile karasal iklimin geçiş noktasındadır. Bu nedenle ovada pamuk, buğday, mısır, kiraz, üzüm gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Ayrıca Lykos Vadisi depremsel yönden, Afyon'dan başlayan ve Aydın'a kadar uzanan fay hattı üzerinde olup buna bağlı olarak çok zengin traverten ocakları ve termal su kaynaklarına sahiptir.

Lykos Vadisi'nin bulunduğu Menderes rotası antik dünyanın en önemli geçiş ve ticaret güzergâhıdır. Lykos Vadisi bu önemli rotanın bağlantı merkezinde bulunur. Ova ortasında yer alan Laodikeia batı, doğu ve güneyle bağlantıları sağlayan ana yolların kavşak noktasında kurulmuştur. Laodikeia; iç kesimlerde Apameia'ya (Dinar), güneyde Kibyra (Gölhisar) üzerinden Perge ve Side'ye, batıda Efes ve Milet'e, kuzeybatıda ise Sardes'e (Salihli) kadar uzanan ana yolların kavşak noktasındadır.

Lykos Vadisi'nin bu elverişli konumu çok erken dönemden itibaren yerleşmelere ve uygarlıkların gelişmesine olanak sağlamıştır. Bunlardan en erkeni, Çökelez Dağı'nın güneydoğu eteklerinde bir traverten ocağında tesadüfen bulunan Homo Eractus'a (Denizli-Kocabaş Adamı) ait kafatası olup M.Ö. 500 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Bu da bu coğrafyanın şimdilik 500 bin yıldan günümüze kesintisiz yerleşimlere sahne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu yönüyle bakıldığında Çürüksu (Lykos) Vadisi eşsiz tarihi kalıntılarla dolu olan açık hava müzesi gibidir. Bunun arkasından Lykos Vadisi'nde en erken arkeolojik verilere kazı çalışmaları sonunda ulaşılmıştır. Laodikeia'da Batı Prehistorik Nekropolü'nde İlk Kalkolitik Dönem'e (M.Ö. 5500) tarihlendirilen düz ve kırmızı aşı boyasıyla yapılan geometrik süslemeli çanak çömlekler ortaya çıkartılmıştır (Res. 7). Prehistorik Nekropol alanında tespit edilen pithos mezarlar, bölgede İlk Tunç Dönemi gömü geleneklerinin bilinmesi yönüyle önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır
(Res. 5-6, 8).

Kısa Tarihçe

Denizli İlinin 6 km. kuzeyinde, Eskihisar, Goncalı, Bozburun ve Korucuk mahalleleri sınırları içinde yer alan Laodikeia'da 2003 yılından itibaren sürdürülen bilimsel kazı ve restorasyon çalışmaları, kent hakkında bilinmeyen bir çok verinin ortaya çıkartılarak, aydınlatılmasını ve yorumlanmasını sağlamıştır (Res. 2-3). Her şeyden

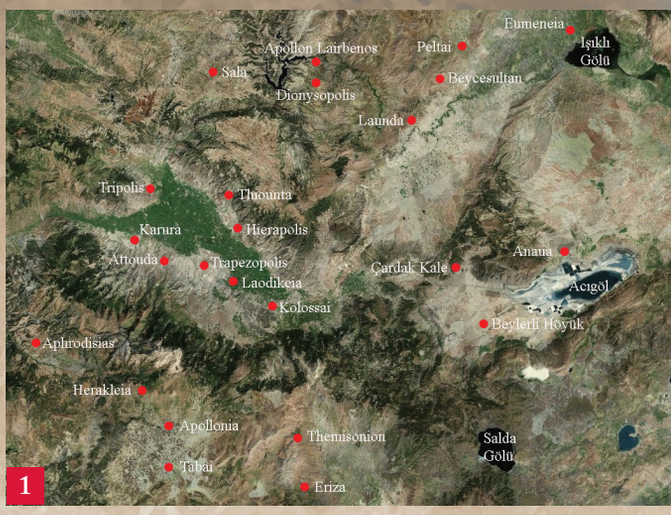

1

4

7

8

9

10

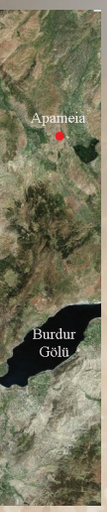

2

3

5

6

Res. 1- Güneybatı Frigya Bölgesi ve Lykos Vadisi yerleşmeleri gösteren uydu haritası

Res. 2- Laodikeia Antik Kentinin 2002 yılındaki kazı çalışmaları öncesi durumu

Res. 3- Laodikeia Antik Kentinin kazı ve restarasyon çalışmaları sonrasında 2013 yılındaki durumu

Res. 4- Erken kent yerleşmesinin yer aldığı (Rhoas ve Diospolis) Asopos Tepesi I-II

Res. 5- Prehistorik Batı Mezarlığında açığa çıkartılan pithos mezarlar

Res. 6- Prehistorik Batı Mezarlığında açığa çıkartılan pithos içinde hocer-anarahmindeki pozisyonda iskelet

Res. 7- Prehistorik Batı Mezarlığında ele geçirilen Erken Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5500) çömlek parçası

Res. 8- Prehistorik Batı Mezarlığında ele geçirilen Erken Tunç Çağına ait kompozit kap (M.Ö. 3000-2000)

Res. 9- Asopos Tepesi'nden dokuma tezgahı ağırlıkları (Orta-Geç Tunç Çağı, M.Ö. 2000-1200)

Res. 10- Kuzey Boya Atölyesi (M.S. 4.-6. yy.)

önce şimdiye kadar bilinen kentin Hellenistik Dönem tarihi, Batı Prehistorik Nekropolü ve Asopos Tepesi'nde ortaya çıkartılan kazı bulgularıyla, Erken Kalkolitik Dönem'e (M.Ö. 5500) kadar indirilmiştir (Res. 4-8).

Hellenistik Dönem Laodikeia'sı, Seleukos (Suriye) Kralı, II. Antiokhos tarafından eşi Kraliçe Laodike adına, M.Ö. 3. yy.ın ortalarında kurulmuştur. Böylece ilk yerleşimin tipik bir Anadolu adı olan "Rhoas", daha sonra "Zeus Kenti" anlamına gelen Diospolis ve Hellenistik Dönem, M.Ö. 3. yy. ortalarından itibaren de Laodikeia olduğu net bir şekilde anlaşılmıştır. Bu isim 13. yy. başlarından itibaren değiştirilerek Ladik olmuş, en son ova ortasında yer alan göl ve yeraltı su kaynaklarının çokluğundan ismini alır şekilde Denizli'ye dönüştürülmüştür.

Lykos (Çürüksu) Vadisi'nin ortasında konumlanmış olan Laodikeia, gerçekte Anadolu'un en önemli metropol kentleri içinde yer alır. Yapılan kazı çalışmalarında en erken yerleşimler Asopos Tepesi olarak adlandırılan alan kentin batı tarafında yer alan tepe üzerinde bulunmuştur. Asopos Tepesi, Lykos (Çürüksu) Vadisi üzerinde yer alan yaklaşık 270 m. yüksekliğindeki doğal bir tepe üzerine konumlanmıştır (Res. 4). Asopos Tepesi'nin hemen batısında Gümüşçay Nehri (Asopos), kuzeyinde ise Büyük Menderes Nehri'nin ana kollarından biri olan Çürüksu (Lykos) Nehri akmaktadır.Yine yerleşimin kuzey batısında Roma Dönemi'ndeki varlığı bilinen ve içerisinde balıkçılık yapıldığı yazıtlara yansımış olan, ancak günümüzde kurumuş bir göl bulunmaktadır. Antik dönemde ovanın ortasında yer alan göl ve Lykos Nehri, Büyük Menderes Nehri kanalıyla Milet'te denize kadar olan sal taşımacılığında kullanılmıştır. Başta Asopos Nehri olmak üzere söz konusu su kaynakları bu alanda erken yerleşimlerin oluşumunu sağlamıştır. Arkeolojik kazı çalışmaları aynı zamanda topografya ve coğrafi oluşumlarla ilgili olarak da bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Lykos (Çürüksu) Vadisi'nde yerleşimlerin erken dönemden itibaren oluşmasının diğer bir nedeni de Vadi'nin, İç Anadolu'yu, Akdeniz'i ve Batı Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların üzerinde olmasıdır. Laodikeia hakkında antik yazarların verdiği bilgiler ele alındığında, Plinius'un (N.H. V. 105-108) alanda Rhoas ve Diospolis adlarında iki yerleşimin varlığından söz etmesi dikkati çekmektedir. Kazı ekibi olarak bu veriler doğrultusunda Asopos Tepesi'nde 250 hektarlık bir alanda yüzey araştırması yapılmıştır. Elde edilen veriler ve kazı çalışmaları sonucunda Orta Kalkolitik (Bakır Çağı) Çağ'dan M.S. 4. yy. a kadar kesintisiz yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir.

Ayrıca Laodikeia Antik Kenti'nin derin geçmişiyle ilişkili olan birçok veri Asopos Tepesi kazılarıyla daha iyi anlaşılmıştır. Asopos Tepesi I-II'de yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan ve Tunç Çağı'na ait olan obsidyenler üzerinde yapılan analizler, bunların yarıya yakınının Orta Anadolu, diğer yarısının da adalar menşeili olduğunu göstermiştir. Bu da Tunç Çağlarında bile günümüzden 5000 yıl önce kentin konum olarak hem Anadolu içleriyle, hem de Adalarla ticari bağlantılarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Antik dönemde genel olarak bakıldığında Lykos Ovası'nın tamamına yakınında Laodikeia hakimiyeti söz konusudur.

11

12

20

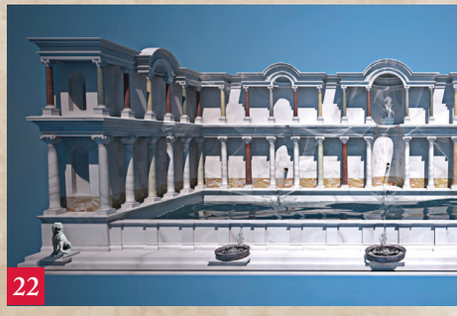
22

13

14

15

16

17

18

19

21

Res. 11- *Tapınak A Kuzey Mekânlarında ele geçen boya kalıntıları (M.S. 4.-6. yy.)*

Res. 12- *Laodikeia Kilisesi'nden kumaş dolanmış pişmiş toprak su borusu tapası (M.S. 4.-5. yy.)*

Res. 13- *Kuzey (Kutsal) Agora Güney Portiğinin depremde yıkılmış durumu.*

Res. 14- *Kuzey (Kutsal) Agora Güney Portiğinin depremde yıkılmış traverten blokları, restorasyon çalışmaları ve Suriye Caddesi yanında yer alan dükkan sıralarının kapılarının örülmüş durumu*

Res. 15- *Doğu Bizans Kapısı, Doğu Bizans Çeşmesi, Suriye Caddesi ve iki yanındaki adalar (insulalar) üzerinde yer alan yapılar*

Res. 16- *Denizli Başpınar kaynaklarından su getiren Eskihisar Mahallesi'nin kuzeyinde yer alan pişmiş toprak Hellenistik Dönem su hattı*

Res. 17- *Eskihisar Mahallesinin batı yamacında yer alan traverten ikiz su hattı (Roma Dönemi)*

Res. 18- *I. Su dağıtım Terminali ve içi kalkerleşmiş pişmiş toprak borular*

Res. 19- *Kentin hippodomik sistemde sivil ve kamu yapılarının adalar (insula) üzerindeki konumu (sol yanda Tapınak A, sağ yanda Laodikeia Kilisesi, arkada Kuzey Tiyatrosu)*

Res. 20- *Laodikeia'da yapıların duvar kaplamasında kullanılan farklı renkteki kaplama parçaları*

Res. 21- *Stadyum ve Güney Hamamı Kompleksi, Güney Agora ve Bouleuterion (meclis binası)*

Res. 22- *Stadyum Caddesi üzerinde yer alan İmparator S. Severus Nymphaeumu (anıtsal çeşme, M.S. 193-211)'nun 3D modellemesi*

Lykos (Çürüksu) Vadisi, M.Ö. 190 yılında Seleukos Krallığı ile Romalılar arasında yapılan Magnesia Savaşı'na kadar, Seleukos Hanedanlığı yönetiminde kalmıştır. Bu savaşı, Bergama'nın desteğinde kazanan Romalılar, M.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia (Dinar) Barışı'yla o bölgedeki Seleukos topraklarını Bergamalılara bırakmıştır. Bergama Krallığı da daha sonra III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında ölmesiyle ve Kralın vasiyeti üzerine, Roma'ya bağlanmıştır. M.Ö. 129 yılından itibaren ise Batı Anadolu Küçük Asya Eyaleti'ne bağlanmış olup Roma İmparatorluğu'nca atanan Prokonsüllerce (eyalet valileri) yönetim sağlanmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Laodikeia, düzenli olarak vergilerini ödemiş olup İmparator Hadrianus (M.S. 117-138), Commodus (M.S. 180-192), Caracalla (M.S. 211-217) ve Alexander Severus (M.S. 222-235) Dönemlerinde Neokoros (Tapınak Koruyuculuğu) unvanlarını alarak vergiden muaf tutulmuştur.

Ticaret

Laodikeia, antik dönemde Anadolu'daki en önemli ve en gelişmiş ticaret merkezlerinden biridir. Yün ticareti ve üretimi kente büyük zenginlik getirmiş ve Laodikeia'ya antik dünyada haklı olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu zenginliğin en büyük kaynağı, Laodikeia'da yetiştirilen kuzguni siyah renkli bir tür koyun ve bunların yününden üretilen dokumalardır. Strabon (XII 8.16), Laodikeia'da kuzguni siyah renkli, yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Milet'te yetiştirilen koyunlardan bile üstün olduğunu yazar. Plinius (NH, XXI, 9. 27 ve XXV, 9. 67) bu yünün Rubia tinctoria L. adlı bitkiden elde edilen kırmızı renkli kökboyasıyla mor ya da kırmızıya boyandığını belirtir. Vitruvius (VIII 3. 14), koyunların yünlerinin beyazımsı kahverengi, kurşuni ve kuzguni renkli ve aynı zamanda yumuşak oluşunu içtikleri, bölgenin çürük kokulu suyuna bağlamıştır. Gerçekten Lykos Ovası'nda yer alan sularda etrafa çürük bir koku yayılır. Antik dönemde Laodikeia'nın en önemli gelirleri yün ve yünlü dokuma ürünleridir. İmparator Diocletianus'un (M.S. 284–305), M.S. 301 yılında yayınladığı Fiyat Fermanı genelgesinde Laodikeia'nın yün ve giysilerine ağırlık verilerek burada dokunan kumaşlardan söz edilmiş olması, Geç Roma Dönemi'nde bile dokuma sektörünün hala önemini koruduğunu göstermektedir. Diocletianus'un Laodikeia'yı Frigya'nın Metropolisi ilan etmesi, Roma ve Bizans Dönemi'nde önemli bir kent olduğunu gösterir. Bunun yanında İmparator Diocletianus Dönemi'nde getirilen idari reformlarla, Anadolu daha büyük eyaletlere ayrılmıştır. I. Constantinus Dönemi'nde (M.S. 306-337) de reform hareketlerine devam edilmiştir. Bu dönemde Frigya Bölgesi ikiye bölünerek Laodikeia, Frigya Secunda Pacatiana'sının merkezi olmuştur.

Bugün bölgede Denizli'nin tekstil ürünleri satışında dünyada söz sahibi olmasının nedenlerinin başında, binlerce yıllık gelenek gelmektedir. Tekstil geçmişiyle ilgili olarak antik kentte yapılan kazı çalışmalarında günümüzden 4000 yıl öncesine dayanan dokuma tezgahı ağırlıkları (Res. 9), 1500 yıl öncesine tarihlenen boyahane (Res. 10), boya tortuları (Res. 11) ve kumaş parçalarının tıkaç olarak kullanıldığı künk tapa sistemleri ele geçirilmiştir (Res. 12). Bu veriler antik yazarlarında övgüyle söz ettikleri kentin tekstil geçmişiyle ilgili somut veriler olması bakımından önemlidir. Kazı çalışmaları kentte tekstilin yanında mermer, tarımsal ve hayvan-hayvansal ürünlerin de kente büyük gelirler sağladığını ortaya koymuştur.

Depremler

Deprem, Bölgenin binlerce yıldır değişmeyen gerçeğidir. Kazı çalışmalarında antik dönemde meydana gelen yıkıcı depremlerin izleri yapılarda ortaya çıkartılmış ve çıkartılmaktadır (Res. 13). Kent, M.Ö. 27 yılında Augustus Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 14), M.S. 47 yılında İmparator Claudius Dönemi'nde (M.S. 41–54), deprem sonucu tahrip olmuştur. İmparator Tiberius (M.S. 14-27) zamanında Laodikeia, Frigya'nın en görkemli ve zengin kenti olmuştur. M.S. 60 yılındaki İmparator Nero (M.S. 54-68) zamanında meydana gelen büyük depremde tüm Lykos Vadisi kentleri yerle bir olmuş olup, Hierapolis ve diğer antik kentler Roma İmparatorluğu'nun yardımlarıyla ayağa kaldırılırken Laodikeia kendi kendini imar etmeyi başarmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde meydana gelen depremler sırasıyla; İmparator Antonius Pius (M.S. 138–161) zamanında meydana gelen deprem, İmparator Diocletianus (M.S. 284–305) zamanında meydana gelen deprem, İmparator Valens (M.S. 364–378) zamanında, olmak üzere Laodikeia, M.S. 4. yy.ın ikinci yarısındaki depremle tekrar yıkılmıştır. Olasılıkla da M.S. 370'te İmparator Valens kenti ziyaret etmiş ve depremle ilgili yardım ve denetlemeleri yerinde incelemiştir.

İmparator Anastasius (M.S. 491–518) zamanında, Laodikeia M.S.

Res. 23: Batı Tiyatrosu

Res. 24: Kuzey Tiyatrosu

Res. 25: Kuzey (Kutsal) Agora ve restorasyonu yapılan Doğu Portigi

Res. 26: Kuzey (Kutsal) Agora ve restorasyonu yapılan Doğu Portigi fonda Pamukkale travertenleri

Res. 27: Restorasyon çalışmaları yapılan Artemis, Apollon ve İmparatorluk inancına hizmet eden Tapınak A (M.S. 2. yy)

Res. 28: Restorasyon çalışmaları yapılan Artemis, Apollon ve İmparatorluk inancına hizmet eden Korinth düzeninde olan Tapınak A (M.S. 2. yy)

Res. 29: Kazı çalışmaları yapılan Güney Roma Villası (M.S. 3.-5. yy)

Res. 30: Güney Roma Villası'nın 3D tasarımı

494'deki büyük depremle tamamen yıkılmış ve bir daha toparlanamamıştır. Bu depremden sonra kentte bir kasaba hüviyetinde yaşam bir süre daha devam etmiş ve Bizanslı yazarlar, Laodikeia adından nadiren bahsetmişlerdir. M.S. 7. yy.ın ilk çeyreğinde İmparator Focas Dönemi'nde (M.S. 602-610) meydana gelen yıkıcı depremin ardından kent bir daha toparlanamamış ve terk edilmiştir.

Özellikle bölgeye yapılan Arap akınları ve Denizli, Başpınar kaynaklarından gelen suyollarının zarar görmesi nedeniyle kentte yaşayan halk, güneye su kaynaklarına yakın olan bugünkü Denizli Kaleiçi ve Hisarköy'e Salbakos'un (Babadağ) kuzey eteklerine taşınmıştır. Kaleiçi M.S. 7. yy.dan itibaren yeni Laodikeia olmuştur. Antik kaynakların bu tarihten sonra sözünü ettiği Laodikeia, Denizli-Kaleiçi'dir. Kazı çalışmalarında dükkan ve evlerin kapılarının özellikle kapatıldığı tespit edilmiş olup bu durum kenti terk eden halkın tekrar geri döneceklerini düşünerek boşalttığı mülkünü koruma ve sahiplenme düşüncesinden kaynaklanıyor olmalıdır (Res. 14). M.S. 7. yy.dan sonra, antik kentin etrafındaki yerleşmeler için Laodikeia vazgeçilmez kireç, mermer ve traverten yatağı olmuş, yapıların mimari blokları sökülerek taşınmıştır. 13. yy.dan itibaren bölgenin Türkleşmesiyle birlikte eski kent alanı, mevsimlik göçer çobanların uğrak yeri haline gelmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte M.S. 395-396 yılında İmparator Theodosius (M.S. 378-395) ve Arcadius (M.S. 395-408) zamanında alınan bir karar gereği, kentin etrafı surlarla çevrilmiştir. Surlar antik kentin bir kısmını açıkta bırakmıştır (Res. 15). Sur duvarlarının yapımında var olan yapıların blokları kullanılmış, ayrıca Kuzey (Kutsal) Agora, tiyatrolar (Batı ve Kuzey Tiyatrosu) ve stadyumun duvarlarından yararlanılarak, hatlar bu akslardan geçirilmiştir. Kentin tamamında yapılan yüzey araştırmaları, sur duvarları yapıldıktan sonra da sur dışında yaşamın bir müddet daha devam ettiğini ortaya koymuştur. Olasılıkla sur dışında yaşayan halk, tehlike anında can ve malını sur içinde korumaya alıyordu.

Kentin Su Sistemi

Laodikeia Antik Kenti'nin kurulduğu yerleşim alanında herhangi bir su kaynağı yoktur. Bu nedenle kentin en önemli sorunlarının başında su temini gelmektedir. Hellenistik Dönem öncesi kentin su ihtiyacı, taşımalı olarak Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) Nehri'nden karşılanmış olmalıdır. Bu nedenle kentin erken yerleşimleri Asopos Nehri etrafında yoğunlaşmıştır. Özellikle Asopos Tepesi ve Batı Prehistorik yerleşmeleri için Asopos (Gümüşçay) su sağlamaya çok elverişlidir. Hellenistik, Roma ve Erken Bizans Dönemi Laodikeia'sının suyu Salbakos (Babadağ) Dağı vadileri içinden derelerden gelen sular, günümüzde askeri alanda Tugay'a ait Subay Gazinosu yanında (Başpınar kaynağı) bir havzada toplanmış ve buradan açık kanal, kemer, kapalı boru sistemleriyle Laodikeia'da yer alan iki ana su dağıtım terminaline aktarılarak, kentteki çeşitli yapı ve çeşmelere dağıtımları yapılmıştır. Su sistemi Hellenistik Dönem'de kalın cidarlı pişmiş toprak borularla aktarılmıştır (Res. 16). Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise pişmiş toprak borular yerine basınca daha dayanıklı traverten borular kullanılmış olup buna ilişkin ikiz hat Eskihisar Mahallesi'nin batı yanından I. Su Dağıtım Terminali'ne kadar takip edilebilmektedir (Resim 17). Kent içinde iki ana dağıtım terminali yapılara suyu ulaştırmaktadır. I. Su Dağıtım Terminali Stadyum, Güney Hamam Kompleksi, Bouleuterion (Meclis Binası) ve etrafındaki yapılara su sağlarken (Resim 18), II. Su Dağıtım Terminali kentin hemen hemen %70'lik bölümüne su sağlayan ana terminal konumundadır. Ana terminallerden pişmiş toprak borularla sular, kentteki sivil, kamu ve dinsel yapılara ulaştırılmıştır. Vitruvius'a göre (VIII.6.1/2) su terminallerinde üç bölmeli dağıtım tankı ve bunlara bağlı birer boru olmalıdır ki su taştığında iki yandaki tanklardan ortadakine akabilsin. Merkezi tanktan bütün haznelere ve çeşmelere borular döşenmesi, ikinci tanktan devlete gelir getirmesi için hamamlara, üçüncüsünden ise halkın suyunun eksilmemesi için özel konutlara dağıtım yapılmalıdır, çünkü halkın yalnız merkezi tanka bağlantıları olursa, gerektiğinde diğer tanklardan yararlanamayacaklardır. Bu tankların yapılmasının nedeni budur; böylelikle evlerine su alan yurttaşlar, vergileriyle suyun müteahhitler tarafından taşınmasına yardımcı olacaklardır.

Kentin M.S. 5. yy.dan itibaren zayıflaması ve küçülmesine bağlı olarak sokak su dağıtım terminalleri inşa edilerek suyun var olan ve yaşanan yapılara ulaştırılması sağlanmıştır. Bunda da en önemli etken kiliselere suyun ulaştırılmasıdır.

Kentin Planlama Sistemi

Antik kentte yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar, kent kronolojisinin, yerleşme yoğunluğunun ve yapıların hippodomik sistemde insulalarda dağılış planlaması-

nın da algılanmasını sağlamıştır (Res.19). Kentin genelinde yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen seramiklerin yoğunluğunun Geç Antik Çağ'da fazla olduğu, bunu sırasıyla, Roma ve Hellenistik Dönem'in takip ettiği anlaşılmıştır. 10 yıl içinde yapılan kazı çalışmalarında elde edilen sikke grafikleri incelendiğinde yüzdelik olarak en yüksek dilimi M.S. 4. yy., daha sonra sırasıyla M.S. 5.-6. yy.lar, M.S. 3. yy., M.S. 7. yy. ve M.S. 1.-2. yy.lar takip etmektedir. Bu da kentin M.S. 4. yy.da kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.

Üç tarafı ırmaklarla çevrili olan kentin içinde ve etrafında traverten ve mermer ocağı bulunmadığından, bunlar kuzeyde Çökelez Dağı, güneyde Salbakos (Babadağ) ve doğuda Kadmos (Honaz) Dağı eteklerinden getirilerek kullanılmıştır.

Bölge deprem kuşağında olduğundan yapılar sürekli yıkılıp tekrar ayağa kaldırılmıştır. Bu nedenle mimari bloklar tamir edilerek yada başka yapılarda tekrar tekrar kullanılmıştır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan farklı renkteki mermer duvar kaplamaları, değişik bölgelerdeki ocaklardan getirilmiş olup, bu kentin zenginliğini göstermektedir (Res. 20)

Kazı çalışmaları sonunda hippodomik sistemde insulaların yani adaların 42x51 metre ölçülerinde olduğu ortaya konmuştur. Bazı durumlarda derinlik 52=54 m.ye kadar ulaşır. Bu planlamada adalar kareye yakın dikdörtgen olup daha çok Suriye etkisi görülür. Oysa aynı vadi içinde yer alan Hierapolis'te insulalar dikdörtgen planlı (30x75m.) olarak düzenlenmiştir. Kentte ana caddeler ve bunları bölen ara sokaklara yerleştirilen yapılar kusursuz bir planlamayı gös-

31

32

33

35

34

36

Res. 31: A Evi Kompleksi planı (üç iç avlulu peristylli ev) ve Suriye Caddesi yönünde dükkanları

Res. 32: Suriye Caddesi'nde portik üzerinde dükkan girişleri yanına yerleştirilen oyun taşı (mangala-duodecim scripta) ile devşirme oturma blokları

Res. 33: Kiliseli Peristylli (iç avlulu) Ev'den kilise bölümüne ait opus sectile döşemeler

Res. 34: İmparator S. Severus Nymphaeumu-Çeşmesi yanında yer alan ve ayağa kalıdırılan Yeşillerin Jokey Kulübü binası (M.S. 3.-5. yy)

Res. 35: Tapınak A mimari bloklarından kesilerek yapılan sarıklı mezar taşı taslakları

Res. 36: Kuzey (Kutsal) Agora, Doğu Portiğin kuzey sonunda mermer geison-sima, arşitrav ve sütunların Erken Bizans Dönemi'nde kaplama olarak kesilmesi

terir. Ana caddelerin iki yanında portikler ve gerisinde dükkanlar bulunur (Res. 15). Bazı dükkanların daha gerisinde yada yanlarında depolar bir bütünlük içinde ticari kompleksin ayrılmaz parçası olarak planlanmıştır. Izgara sistemli kentte ana cadde ve ara sokakların ortasında yer alan kanalizasyon sistemleri, gümümüzde bile işlevlerini yerine getirmektedir.

Kamusal Yapıların Yerleştirilmesi

Laodikeia antik kentinde kamusal yapıların yerleştirilmesinde kent geneline dağılan bir yayılım dikkati çekmektedir. Bu dağılımda şehir planlaması açısından nüfus yoğunluğu ve ulaşılabilirlik ön planda tutulmuştur. Kamu yapılarının en önemlilerinden olan dört hamam yapısı kentin dört tarafına konumlandırılmıştır (Res. 3, 15, 19). Bu hamamlar aynı zamanda agoralarla yani pazar yerleriyle de bağlantılıdır.

Suriye Kapısı'nın bulunduğu Doğu girişinden sonra caddenin kuzey yanında yer alan merkezi planlı Doğu Hamamı, düzlükte bulunan ticaret agorası ile bağlantılıdır. Sıralı plan tipine sahip olan merkezdeki Merkezi Hamam, kuzey bitişiğindeki Merkezi Agora ile bağlantılıdır (Res. 3). Kentin batısında Efes Yolu'nun güney yanında yer alan sıralı plan tipindeki Batı Hamamı, kuzeyinde konumlanan Batı Agorası ile bağlantılıdır. Bunlar içinde Güney Hamamı sıralı ikiz plan tipinde yapılmıştır ve kuzey bitişiğinde Güney Agorası yer alır.

Bu agoranın kuzey yanında ise bouleuterion (meclis binası) bulunur (Res. 21). Bu yönüyle Güney Agorası aynı zamanda siyasi agora olma özelliğini de taşımaktadır.

Anıtsal Çeşmeler

Kentte yer alan diğer kamu yapı grubunu anıtsal çeşme yapıları oluşturur. Laodikeia Anıtsal Çeşmeleri (Nymphaeumları), Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın bir geleneği yansıtır şekilde, genellikle çift katlı olarak ana caddelerin üzerine ya da köşesine yapılmışlardır (Res. 3, 15). Bunlar içinde Erken İmparatorluk yapısı olan B Nymphaeumu (anıtsal çeşmesi) tek katlıdır. Şehir planlaması açısından bu anıtsal çeşme yapılarında görsellik, ulaşılabilirlik ve kente yayılma ön planda tutulmuştur.

Kentte bilinen ve kazılarla ortaya çıkartılan altı nymphaeum (anıtsal çeşme) yapısı mevcuttur. Bunun yanında Stadyum Caddesi üzerinde olasılıkla yedinci çeşme olabilecek diğer bir yapı daha bulunur. Bu anıtsal çeşme (nymphaeum) yapıları; I. Su Dağıtım Terminali'ne bitişik olarak yapılan Stadyum Çeşmesi (Nymphaeumu), Efes Caddesi üzerinde yer alan Batı Agorası Çeşmesi (Nymphaeumu), Suriye Caddesi ve Stadyum Caddesi kavşağında köşeye yerleştirilen Caracalla Çeşmesi (Nymphaeumu), yine aynı cadde üzerinde caddenin kuzey kenarına doğu-batı yönlü yerleştirilen İmparator Septimius Severus Çeşmesi (Nymphaeumu) (Res. 22), Stadyum Caddesi üzerinde su deposu ve tuvalet (latrina) ile planlanan B Çeşmesi (Nymphaeumu), Doğu Bizans Kapısı, Kuzey Kulesi ile sur duvarı bitişiğine yerleştirilen Doğu Bizans Çeşmesi (Nymphaeumu)'dir (Res. 15).

Stadyum ve Tiyatrolar

Kamu yapılarında diğer yapı grubunu ise stadyum ve tiyatrolar oluşturur (Res. 2-3). Stadyum kentin güneyinde hamam kompleksi yanına konumlandırılmıştır (Res. 21). Bu haliyle yapıda antreman ve sportif mücadele yapanların yıkanabilmeleri için hamamla organik bir bağa sahiptir. İki tiyatrodan Batı Tiyatrosu batı yönde (Res. 23), Kuzey Tiyatrosu da kent merkezinin kuzey sınırında yapılmıştır (Res. 24). Laodikeia içinde yer alan iki tiyatro doğal yamaca oyularak, stadyum da aynı şekilde doğu-batı yönünde çift sphendoneli olarak doğal zemin oyulup yapılmıştır (Res. 21). Bunlardan kentin batısındaki Hellenistik Dönem yapısı olup Kuzey Tiyatrosu M.S. 2. yy.a, stadyum ise yazıtıyla M.S. 79 yılına tarihlendirilmektedir. Kentte yer alan iki tiyatro ve Anadolu'nun en büyük stadyumu spora, sanata ve kültüre verilen önemi ortaya koymasının yanı sıra, nüfus yoğunluğu hakkında bilgi sahibi olmamızı da kolaylaştırmaktadır. Kazılarda ele geçirilen bir yazıtta bir komedi sanatçısının rolünü çok güzel yapmasından dolayı, bronz heykelinin yapılmasında sadece Laodikeialılar değil, Bergamalılar da katkı sağlamıştır. Bu bilgiler kentte sanata ve sanatçıya büyük önem verildiğini göstermektedir. Kentte yer alan Anadolu'nun en büyük stadyumuyla ilgili olarak ise kendi alanlarında birincilik kazanan birçok sporcunun heykellerin yapıldığını, gladyatör dövüşlerinin önemini de yine yazıt ve kabartmalı mezar taşlarından anlamaktayız.

Tapınaklar

Laodikeia'da kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan Kuzey (Kutsal) Agora, en önemli yapıların başında yer alır (Res. 25-26). Kuzey (Kutsal) Agora, Suriye Caddesi'nin kuzey yanından başlamak üzere dikdörtgen planlı olarak iki tiyatro arasındaki düzlükte konumlandırılmıştır. Agora içinde

biri Korinth düzeninde dokuma tanrıçası Athena için, diğeri de İon düzeninde şehrin baş tanrısı Zeus Laodikeus'a ithaf edildiği düşünülen iki tapınak yer alıyor olmalıdır. Diğer yandan aynı cadde üzerinde kazısı ve restorasyon çalışmaları tamamlanan Antoninler Dönemi'ne (M.S. 150 yılları) tarihlendirilen Tapınak A yer alır (Res. 19, 27-28). Tapınak A, kazı verilerine göre Apollon, Artemis ve İmparatorluk kültüne ithaf edilmiştir. Ayrıca Batı Hamamı'nın güney yanında da bir adet tapınak yer alır. Bu tapınaklar, kentte M.S. 4. yy.dan itibaren Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte tahrip edilmişlerdir. Diğer taraftan Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlemelerden, kentte birçok tapınağın varlığı anlaşılmaktadır. Kazı çalışmalarında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan ve Augustus Dönemi'ne (M.Ö. 27-M.S. 14) tarihlendirilen Dor, İon ve Korinth başlıkları ise bu dönemdeki tapınakların varlığına işaret etmektedir. Mimari bulgular mevcut tapınakların daha çok M.S. 2.-3. yy.larda yapıldığını göstermektedir. Bu tarihler aynı zamanda kentin en zengin olduğu dönemleri içine alır. M.S. 4. yy. itibariyle kentte tapınakların yerini kiliseler almıştır. Kazı çalışmalarının 10. Yılında kentin yavaş yavaş M.S. 4. yy. başı itibariyle nasıl Hıristiyanlaştığı, pagan mahallelerinin gittikçe küçülmesi, bunun aksine Hıristiyan mahallelerinin büyümesi ile ilgili bulgular tespit edilmiştir.

Sivil Konutlar

Laodikeia'ki sivil konutlar, kamu ve dinsel yapıların dışında kalan alanlarda insulaya uygun şekilde yapılmıştır (Res. 3, 15). Sivil konutlar kent içinde ve dışında olmak üzere iki grupta değerlendirilebi-

37

38

39

40

41

Res. 37: Laodikeia Kiliselerinin üst örtü projesi

Res. 38: Laodikeia Kilisesi içinden restorasyonları yapılan mozaik ve opus sectile (geometrik mermer yer kaplaması) döşemeler

Res. 39: Tapınak A'dan geison-sima konsolları arasında karşılıklı Denizli Horozları (M.S. 2. yy)

Res. 40: Kuzey (Kutsal) Agora, Batı Portiği kapı geçişinden, geison-sima konsolları arasında karşılıklı kavga eden Denizli Horozları (M.S. 2. yy)

Res. 41: Suriye Caddesi üzerinde yer alan İmparator S. Severus Çeşmesi'nden nar kabartmaları (M.S. 193-211)

lir. Şehir dışında yer alan Güney Roma Villası, Asopos (Gümüşçay) Vadisi'ne bakan ve tarım arazilerine hâkim konumda olan kompleks bir yapıdır (Res. 29-30). Villanın bir kısmı daha erken döneme ait mezarların doldurulmasıyla oluşturulan alan üzerine oturtulmuştur. Villa sahipleri, Geç Roma Dönemi'nde (M.S. 3. yy. ve 5. yy.ın ilk çeyreğinde) bu arazileri işlemenin yanı sıra, değişik üretimler de (cam, şarap, zeytinyağı gibi) yaparak, bunları Laodikeia ve çevre kentlere satmış olmalıdır. Ele geçirilen Attouda ve Hierapolis şehir sikkeleri ve kurşun mühürler bu komşu kentlerle olan ticari ilişkileri belgelemektedir. Bu yönüyle villa değişik amaçlara göre planlanmış tarımsal ve sanayi üretimine yönelik karmaşık bir yapıdır.

Laodikeia'da kent içinde Suriye Caddesi'nin kuzey yanında yer alan A Evi Kompleksi'nin tamamı (Res.31) ve Kuzey Tiyatrosu'nun güney dış duvarına yaslanan Kiliseli Peristylli (sütunlu iç avlulu) Ev'in bir kısmının kazısı yapılmıştır (Res. 33). Elde edilen veriler bu evlerin içte peristylli sütunların çevrelediği bir avlu etrafına sıralanan odalardan oluşan iki katlı olarak planlanan yapıların kentte yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Tapınak Doğu Sokağı'nın yanında yer alan bir eve ait ikinci katın sağır kemerleri deprem bölgesi olan kentte evlerdeki statik yapıya verilen önemi göstermektedir. A Evi'nin Doğu Sokağı'nda ilk insula (ada) sonunda yer alan diğer bir evin yola taşan balkon sütunları ise ikinci katlarda evlerde balkonların yapıldığını ortaya koymaktadır. Evlerde cadde ve sokak kenarları dükkan olarak düzenlenmiş olup bunlar hem ikamet edilen, hem de ticarethane olarak kullanılan mekânlardır. Peristylli konut geleneğini Yeşillerin Jokey Kulübü binasında da görmek mümkündür (Res. 34). Bu yapıda peristylli iç avlu etrafında çeşmeler ile yeme-içme mekânları sıralanmış durumdadır. Özellikle Laodikeia'da kazıları yapılan sivil konutlar, Roma ve Erken Bizans Dönemlerinde halkın yaşam gelenekleriyle ilgili olarak önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Bu evler ikamet etmenin yanı sıra aynı zamanda ticarethanelerle birlikte yapılmalarıyla bir yaşam kültürünü ortaya koyarlar. Cadde yanlarındaki mekanlar dükkan yada yeme içme mekanı olarak düzenlenmiştir. Bu gelenek Anadolu'da halen yaşatılmaktadır. Ayrıca dükkan önlerinde yer alan oturma bölümleri ve mangala (Latince doudecim scripta) şeklinde olan oyun düzenekleri (Res. 32), esnafların günümüzde de müşteri beklerken tavla, dama gibi oyunlarla vakit geçirmeleri geleneğini yansıtmaktadır. Özellikle dükkan önlerinde yer alan oturma bölümleri de hala yaşatılmaktadır.

Evlerin bazılarında ata inancı (kültü) odasının olması, Hıristiyanlığın kabulüyle birlikte kiliseli evlere dönüştürülmüştür. Bu eski bir geleneğin tek tanrılı Hıristiyanlık dinine olan etkisidir. Kentte M.S. 5. yy. ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması sonunda tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi Laodikeia'da da ekonomik yönden büyük çöküş yaşanmış olup düzenli mimari terk edilerek yol üzerlerinde yada var olan yapıların içinde sıralı mekanlar yapılarak yaşam ve ticaret az da olsa devam ettirilmiştir. M.S. 494 yılı depremi ise tamamen kent için bir milattır. Bundan sonra kentten söz etmek yerine kasaba halini almış ve hızlı bir şekilde terk edilmiş Laodikeia'dan söz edilebilir. İmparator Focas Dönemi (M.S. 602-610) depremi ise kentin bitişi olmuş, bundan sonra bazı aileler yaşamlarını kısa süre devam ettirmiş, daha sonra da alanlar taş ve kireç ocağına dönüştürülmüştür. Kazı çalışmaları birçok yapının opus sectile taban döşemeleri ve mermer kaplamaların da sökülerek taşındığını ortaya koymuştur. 13. yy. başlarından itibaren ise göçerlerin mevsimlik uğrak yeri olan Laodikeia aynı zamanda Denizli İlbadı Mezarlığı için mezar taşı kesim atölyesine dönüştürülmüştür. Kazı çalışmalarında ele geçirilen sarıklı mezar taşı taslakları bunun kanıtıdır (Res. 35). Bunun yanında kentte yapılan tahribatlar ve blokların taşınması, 1990 yıllarına kadar devam etmiştir.

Antik kentin dört tarafında geniş alanlara yayılan nekropolde (mezarlık) farklı tiplerde mezarlar yer alır. Batıda tespit edilen Prehistorik (yazılı tarih öncesi) nekropol dahil olmak üzere, Eski Tunç Çağı'ndan, M.S. 7. yy.a kadar kesintisiz kronoloji oluşturulmuştur (Res.6-8). Nekropol alanlarında yapılan kazı çalışmaları, mezar tipleri, gömü gelenekleri, dini inançlar, mezar başında belirli zamanlarda yapılan yemekler yönüyle çok zengin veriler elde edilmesini sağlamıştır.

Laodikeia'da Hıristiyanlığın Yaygınlaşması

Laodikeia'da yapılan kazı çalışmaları, Hıristiyanlığın kentte erken dönemlerden itibaren yayılmaya başladığını ortaya koymuştur. Özellikle İmparator B. Constantinus (M.S. 306-337) zamanında M.S. 313 yılında Milano fermanıyla bu dinin serbest bırakılması ile yayılma daha da hızlı olmuştur. Antik kentte yer alan birçok kilise yapısı ve büyük evlerin bir bölümünün kiliseye dönüştürülmesi de

halkın bu dine verdiği önemi göstermektedir. Kentte Hıristiyanlığın yayılması özellikle ticarette ulaştığı zenginlikle de bağlantılıdır. Bunu ilk Yedi Kilise onurunun verildiği kentlerin tamamında görmek mümkündür. Her şeyden önce bu kentler ticaretle kazandıkları büyük onur ve zenginliğe sahiplerdir. Diğer taraftan bu ticareti aktif hale getiren Yahudi toplulukları vardır ve bunlar Musevi olarak tek tanrı inancına sahiplerdir. Tek tanrı inancı olan Musevilik, Hıristiyanlığın ticaret kentlerinde yaygınlaşmasının zeminini sağlamıştır. Bu nedenle Yedi Kilise kentlerinin adları İncil'de yer alır. Çünkü başlangıçta Hristiyanlığın yaygınlaşması için paraya ihtiyaç vardır ve bu kentlerde ekonomi iyi durumdadır.

Kiliseli Peristylli ev ve Merkezi Kilise olarak adlandırılan yapıların bir bölümünün kiliseye dönüştürülmesi (Res. 33), eski bir Anadolu geleneği olup paganizm inancında kutsal olan ata kültü odası, kentte yerini Hristiyanlık inancında küçük şapel tarzı aile kiliselerine bırakmıştır.

M.S. 4. yy. itibariyle kentte Laodikeia Kilisesi etrafından itibaren yayılan Hıristiyan mahallesi oluşmuş, bunun aksine pagan mahalleleri gittikçe azalarak kent dışına doğru kaymıştır. Kent merkezinde Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar M.S. 7. yy. başında İmparator Focas (M.S. 602-610) zamanında meydana gelen yıkıcı depremle Laodikeia'nın tamamen taşınmasına kadar olan süreçte sürekli kullanıldıklarından, eski yapılar kaplama kesme, taş ve kireç ocaklarına dönüştürülerek çok tahrip olmuşlardır (Res. 36). Hıristiyanlığın kentte yaygınlaşmasıyla birlikte, Laodikeia Kilisesi'nin batısında yer alan Kuzey

42

44

43

Res. 42: *Suriye Caddesi üzerinde yer alan İmparator S. Severus Çeşmesi'nden patlıcan kabartmaları (M.S. 193-211)*

Res. 43: *Suriye Caddesi üzerinde yer alan İmparator S. Severus Çeşmesi'nden yaprak ve üzüm salkımları arasında Anadolu Leoparı kabartması (M.S. 193-211)*

Res. 44: *Suriye Caddesi üzerinde yer alan İmparator S. Severus Çeşmesi'nden arşitrav sofit süslemeleri (M.S. 193-211)*

Günümüzde yıkılmış harabe görünümünde olan antik kentler, aslında binlerce yıllık yaşamın sırlarını bağrında yaşatır. Bir dönemde bu kentlerde hareketli ve canlı bir yaşamın sürdüğünü, yeşillikler içinde bağları bahçeleri olduğunu, bizler gibi o dönemde yaşayan insanların sevinçleri, hayalleri, üzüntüleri ve beklentileri olduğunu düşünür ve hayal edersek işte o kent bir anlam kazanır.

(Kutsal) Agora içindeki tapınaklar (olasılıkla Korinth düzeninde Athena, İon düzeninde baş tanrı Zeus tapınakları) sökülerek Doğu ve Batı Portiklerde (revak şeklinde olan sütunlu galeri) mimari blokları tekrardan günlük kullanıma hizmet vermek amacıyla değerlendirilmiş, aynı zamanda bu yöntemle bunların görkemli kutsallığı da ortadan kaldırılmıştır. Kentin batısında yer alan ve ilk yerleşme olan Asopos Tepesi kazılarında ortaya çıkartılan heykeltraş Pheidias tipinde olan Tanrıça Athena'ya ait kolosal (büyük) tapınak heykeli parçaları, tanrıçanın tapınağında çalışan görevlilerce saklanması amacıyla kaçırılmış olmalıdır. Bu da kentin hızlı bir şekilde Hıristiyanlaşmasıyla bağlantılıdır. Laodikeia Antik kentinde yer alan kiliselerin tamamı, M.S. 4. yy. ile 6. yy. sonu arasına tarihlendirildiklerinden, bunların mimari düzenlemeleri, Hıristiyanlık dini mimarisinin erken dönemlerine yeni bakış açıları getirecek niteliktedir.

Antik kentte sur içi ve dışında yayılmış birçok kilise yapısı yer alır. Laodikeia'daki kiliseler, M.S. 4. yy. – 6. yy. sonları arasında inşa edilen yapılardır. Kalıntıları günümüze kadar ulaşabilen kiliseler içinde; Laodikeia Kilisesi (Res. 19, 37-38), Kuzey Kilisesi, Güneybatı Kilisesi, Stadyum Kilisesi, merkezdeki daha geniş olmak üzere üç nefli bazilikal planlıdır. Ayrıca Laodikeia Kilisesi'nin kuzey yanında vaftizhane koridoru ile vaftizhane odasına ulaşılan bölüm ve havuzu bulunur. Dış görünüş bakımından farklı olan üç kilise içinde; doğuda yer alanı dıştan rotonda (yuvarlak), içten oktagonal (dört kollu) planlı, güneyde yer alanı rotonda yuvarlak planlıdır. Bunun yanında ev ve Roma İmparatorluk Dönemi yapılarının bir bölümü kilise (Kiliseli Peristylli Ev ve Merkezi Kilise) olarak kullanılmıştır (Res. 32). Ayrıca Tapınak A batı portiği üzerinde M.S. 4. yy.a tarihlendirilen tek apsisli bir şapel yer alır.

Lykos Ovası'nda Laodikeia'nın yanında Pamukkale-Hierapolis'inde Hıristiyanlık dini için büyük önemi vardır. 12 Havariden biri olan Aziz Philippus'un M.S. 80 yılında burada martyr (din şehidi) edilmesi daha sonra Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bu kente bir ayrıcalık kazandırmıştır. Son zamanlarda Hierapolis'te yapılan kazı çalışmaları sonunda Aziz Philippus'un hem mezarının, hem de kilisesinin ortaya çıkartılması da dini turizm bakımından bölgeyi ön plana çıkarmıştır.

Günümüzde yıkılmış harabe görünümünde olan antik kentler, aslında binlerce yıllık yaşamın sırlarını bağrında yaşatır. Bir dönemde bu kentlerde hareketli ve canlı bir yaşamın sürdüğünü, yeşillikler içinde bağları bahçeleri olduğunu, bizler gibi o dönemde yaşayan insanların sevinçleri, hayalleri, üzüntüleri ve beklentileri olduğunu düşünür ve hayal edersek işte o kent bir anlam kazanır. Laodikeia yaşamında kimileri tiyatrolarda kusursuz oyunları sergileyen sanatçı, kimileri stadyumda yenilmez sporcu ve gladyatör, kimileri, heykeltıraş, mimar, usta, pazarcı, çiftçi, ayakkabıcı, terzi, kasap, fırıncı, lokantacı, kimileri öğrenci, memur ve yöneticiydi. Hayat şimdiki gibi devam ediyordu, kimi zor geçiniyor, kimileri zengin, asker yada işçiydi. Onlarında yasaları, kuralları, meclisleri ve kısacası bir aile yaşantıları vardı. Ancak alt ve üst yapısıyla kusursuz planlanan kentleri, görkemli kamu ve dini yapıları vardı. Bu yapıların mimari süslemelerinde gösterilen Denizli Horozu (Res. 39-40), nar (Res. 41), patlıcan (Res. 42), haşhaş, Anadolu Leoparı (Res. 43) gibi kabartmalar bizleri günümüz ile binlerce yıl öncesi arasındaki bağlantıları kurmamızı sağlar.

Özellikle kentin zenginliğine bağlı olarak yapılan mimari bezemelerde çok ince ve titiz işçilik görülür. (Res. 44) Sizlerin desteğiyle Biz arkeologlar işte binlerce yıllık bu gizemleri, yapıları ortaya çıkartıp, ayağa kaldırıp, tanıtarak gelecek kuşaklara aktarılmasına hizmet ediyoruz. Kazı çalışmalarının 10. Yılında Laodikeia UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi'ne dahil edilmiştir (Res. 45-46).

45

46

Res. 45: Suriye Caddesi ve gerisinde Tapınak A ile Kuzey (Kutsal) Agora'nın ayağa kaldırılan devasa Doğu Portik sütunları

Res. 46: Merkezi Agora içine sıralanan İmparator S. Severus Çeşmesi'nin mermer mimari blokları ve Merkezi Hamam

Seçilmiş Bibliografya

J. G. C. Anderson, "A Summer in Phrygia I", Journal of Hellenic Studies (JHS) XVII, London, 1897, 396-424.

O. Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395), İstanbul, 1970.

F. W. Balbank, Commentary on Polybius (Polybius,-VIII), Vol. I, Oxford, 1957.

G. E. Bean, Turkey Beyond the Maeander, an Archaeological Guide, London, 1980.

G. Bejor, "Per Una Ricerce di Laodikea Ellenistica", Laodikea di Frigia I, Roma, 2000, 15-23.

G. Bejor - J. Bonetto, "La Ricognizione Del 1999: dalla Porto Efesia All'Agorá Occidentale", Laodicea di Frigia I, Roma, 2000, 105-124.

G. Bejor - J. Bonetto - S. Gelichi - G. Traversari, Laodicea di Frigia II, La Ricognizione 2000, Padova, 2004.

K. Bekle - N. Mersich, "Phrygien und Pisiden", Tabula Imperii Byzantini (TIB) 7 (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.211), Wien, 1990.

P. Brown, Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası (Çev. T. Kaçar), İstanbul, 2000.

W. H. Buckler–W. M. Calder, Monuments and Documents from Phrygia and Caria,

Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA) VI, Manchester, 1939.

Cicero, The Letters to his Friends (with an English translation by W. Glynn Williams, M.A.),

London, First Printed 1929, Reprinted 1960; Letter to Atticus with an English Translation by

E.O. Winstedt, M.A., London, 1913; The Orations of Marcus Tullius Cicero, Orations for

Quintius, Sextus Roscius, Qtjintus Roscius, Against Quintus C2Ecilius, and Against Verres Literally by C. D. Yonge, B.A., London, 1866.

E. Çokaman, "Tüm İnsanlar Afrika Kökenli mi?", Arkeoloji Haberleri, Aktüel Arkeoloji, 4, 2008, 4-27.

F. D'Andria, Arkeoloji Rehberi Hierapolis (Pamukkale), (Çev. N. Fırat), İstanbul, 2003.

B. Duman, Laodikeia Hellenistik ve Erken Roma Dönemi Seramiği, (Selçuk Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2010.

L. Franco, Costantino Nelle Fonti Letterarie Fra Storia E Mito, Costantino 313 d.C, (Mostra A Cura Di P. Biscottini, G.S. Chiesa e M. Barbera), Milano, 2012, 56-59.

J. Gagniers, "Introduction Historique", Laodicée du Lycos Le Nymphée, Paris, 1969, 1-11.

B. Von Head, Catalogue of the Greek Coins of Phrygia, London, 1906.

B. Von Head, Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics, London, 1977.

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, Altertümer von Hierapolis, Berlin, 1898.

A.H. Jones, Cities of The Eastern Roman Provinces, Oxford, 1971.

D. Magie, Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ, Vol. I-II, New Jersey, 1950.

D. Magie, Anadoluda Romalılar, I. Attalos'un Vasiyeti (Çev. N. Başgelen-Ö. Çapar), İstanbul, 2001.

A. Marcone, L'Editto Di Milano: Dalle Persecuzioni Alla Tolleranza, Costantino 313 d.C,

(Mostra A Cura Di P. Biscottini, G.S. Chiesa e M. Barbera), Milano, 2012, 42-47.

Plinius, Naturalist Historia, V (translated by H. Rackham), Edinburg, Reprinted 1997.

G. Scardozzi, "Ricerche Topografiche e Telerilevamento", Hierapolis di Frigia, Le Attivita

Delle Campagne Di Scavo e Restauro 2000-2003, (Ed. F D'Andria - M. Piera Caggia), İstanbul, 2007, 67-86.

P. Scherrer, Efes Rehberi (Çev. İ. Türkoğlu), İstanbul, 2000.

V. Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara, 2001.

L. Sperti, "Ricognizione Archeologica A Laodicea Di Frigia: 1993-1998", Laodicea Di Frigia I (a cura di G. Traversari), Roma, 2000, 29-104.

Strabon, Coğrafya, Anadolu (Kitap XII, XIII, XIV), (Çev. M. Pektaş), İstanbul, 1991.

C. Şimşek, "A Menorah with a Cross Carved on a Column of Nymphaeum A at Laodicea ad Lycum", Journal of Roman Archaeology 19, 2006, 343-346.

C. Şimşek, "Laodikeia'dan Ladik'e Denizli", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler 2 (6-8 Eylül 2006 Denizli), 2007, 38-50.

C. Şimşek, "Tarihin İçinden: Laodikeia'dan Ladik'e Denizli", Denizli Tanrıların Kutsadığı Vadi, İstanbul, 2011, 85-122.

C. Şimşek, "2009 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 32. Uluslararası Kazı, Araştırma ve

Arkeometri Sempozyumu, 3 (24-28 Mayıs 2010, İstanbul), Ankara, 2011, 447-474.

C. Şimşek, Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri, Denizli, 2012.

C. Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4, Ankara, 2012, 569-601.

C. Şimşek, Laodikeia (Laodicea ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları 2, İstanbul, 2013.

C. Şimşek, "2011 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3, Ankara, 2013, 103-124.

C. Şimşek – M. Büyükkolancı, "Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi", Adalya IX, İstanbul, 2006, 83-103.

C. Şimşek - M. Büyükkolancı, "Die Aqueduct und das Wasserverteilungssystem von Laodikeia ad Lycum", Cura Aquarum In Ephesus, Volume 1, Leuven, 2006, 137–146.

C. Şimşek – A. Ceylan, "Laodikeia'da Tespit Edilen Bir Deprem ve Diocletianus'a İthaf

Edilen Bir Yazıt (Lykos Laodikeia'sı)", Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri, Cilt VI, Sayı 1, Ankara, 2003, 147-163.

C. Şimşek - B. Duman, "Laodikeia Tipi Kulakçıklı Kandiller", Olba XXI, İstanbul, 151-180.

C. Şimşek - M. Okunak - M. Bilgin, Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları),

Laodikeia Çalışmaları 1.1-1.2, (Ed. C. Şimşek) İstanbul, 2011.

C. Şimşek - M.A. Sezgin, "The West And North Theatres in Laodicea", Restoration and Management of Ancient Theatres in Turkey, Methods, Research, Results (Ed. F. Masino, P. Mighetto, G. Sobra), Lecce, 2012, 103-128.

W. M. Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia, I, Oxford, 1895.

W. Ruge, "Laodikeia", Real Encyclopaedia (RE) XII.1, 1924, 722-724.

Ch. Texier, Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Cilt II (Çev. Ali Suat), Ankara, 2002.

G. Traversari, "La Situazione Viaria di Laodicea alla Luce Degli Itinerari Romani", Laodicea di Frigia I, Roma, 2000, 9-14.

Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap (Çev. S. Güven), İstanbul, 1990.

G. Weber, "Die Flüsse Von Laodicea", Mittheilungen Des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung (AM) XXIII, Athens, 1898, 178-195.

M. Wilson, Biblical Turkey, A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor, İstanbul, 2010.

"Tufan'dan beri ele geçirilemeyen kent"
G.Pachymeres

MENDERES TRİPOLİS'İNDEKİ **ARKEOLOJİK KEŞİFLER**

Yrd. Doç. Dr. Bahadır DUMAN
Pamukkale Üniversitesi, FEF, Arkeoloji Bölümü

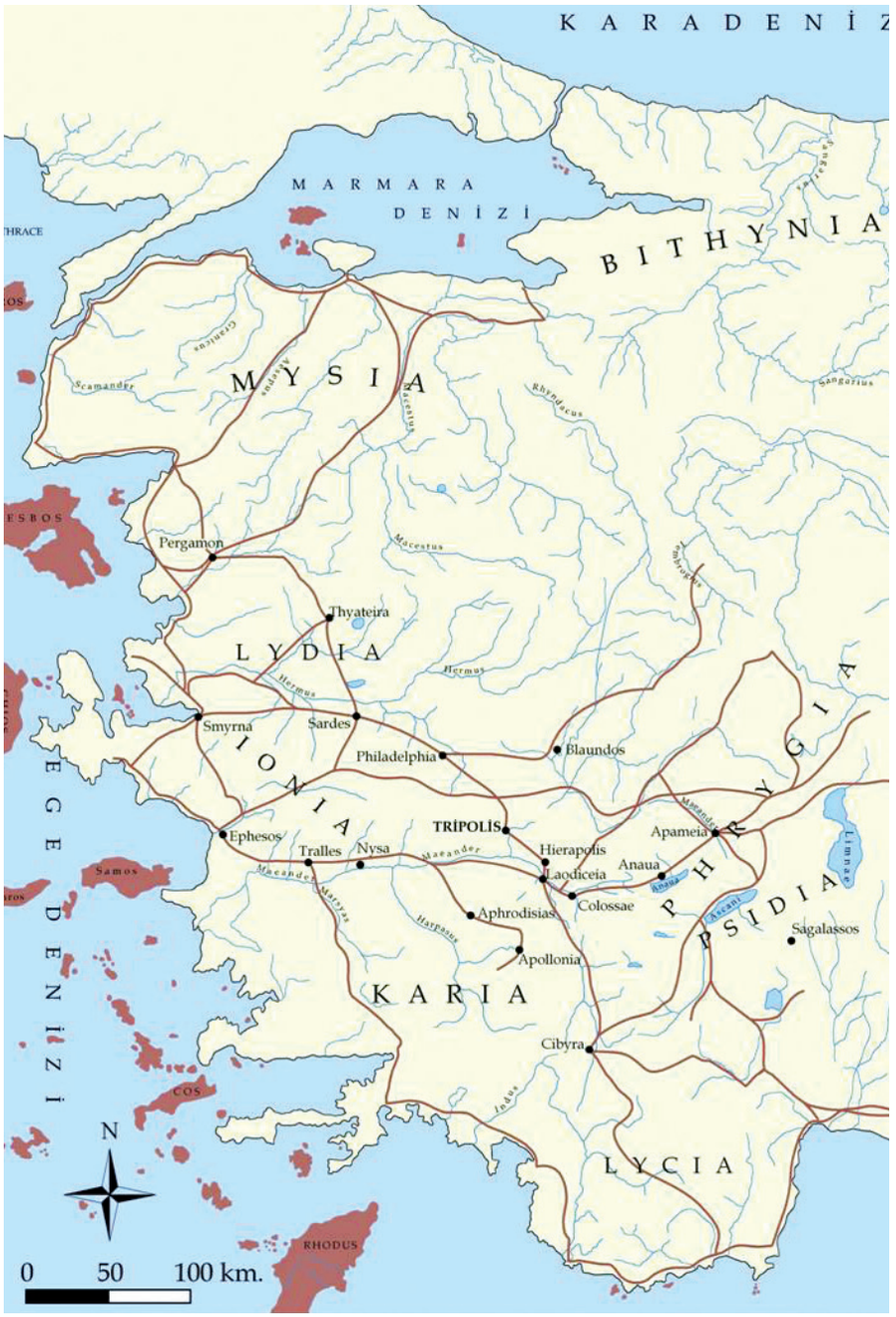

(Res.1) Batı Anadolu Haritası

Menderes Nehri kenarındaki Tripolis antik kenti Denizli İli, Buldan İlçesi, Yenicekent Belediyesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Res. 1). Yaklaşık 3 km² lik bir alana yayılan antik kent Lykos/Çürüksu Vadisi'nin kuzeybatı ucunda, vadiye hâkim Messogis / Aydın Dağları'nın uzantısı olan bir tepenin güney yamacında yer almaktadır.

Kentin konumu ile ilgili en erken bilgileri antik dönemin tarihçileri ve coğrafyacıları verir[1]. Bilimsel anlamdaki ilk tespitler 17. yy.ın ortalarından itibaren bölgeyi ziyaret eden seyyahlar tarafından yapılır[2]. Bu çalışmalar antik yapılara ait kalıntılar hakkında sınırlı bilgiler içermektedir. 1993, 2007-2009 yılları arasında Denizli Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda kısa dönemlerde kazı çalışmaları yapılmış, 2012 yılı itibariyle daha geniş bir ekip ve süreyle kazı çalışmaları devam ettirilmektedir. Tripolis'in bir kent olarak geçmişi birçok araştırmacı tarafından Helenistik Dönem'e dayandırılsa da, kentin doğu ve güneydoğusunda yer alan Hamam bükü ve Akkaya höyükte gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında elde edilen arkeolojik materyal Tripolis'in konumlandığı alandaki yerleşim izlerinin Geç Neolitik- Erken Kalkolitik Dönem'e (M.Ö.5500) dayandığını kanıtlamaktadır.

Tripolis'in Lydia Bölgesi'nde stratejik ve jeopolitik anlamda oldukça önemli bir noktada konumlandığını gösteren en önemli veri, ticaret yollarının geçiş güzergahında yer almasından kaynaklanmaktadır. Pergamon/Bergama, Germe üzerinden gelen ticaret yolu Thyateria/Akhisar, Sardeis/Salihli, Philadelphia/Alaşehir güzergâhından gelip, Tripolis/Yenicekent, Hierapolis/Pamukkale ve Laodikeia/Goncalı'ya doğru devam eder. Bu önemli ticaret yolu Tripolis'in önemini çağlar boyunca korumasına yol açmıştır.

1- Strabon XIII. 4. 4, 169; Plinius, NH, V, XXIX; Hierokles Synekdemos, 669, 4; Ptolemaios V.2.18; Oracles Sibylline V, 321.
2- Smith 1678, 245. Chandler 1969, 194. Hamilton 1837, 34 vd.; Ramsay 1887, 357; Ramsay 1890, 134.

(Res.2) Fresk üzerindeki hayvan ve bitki betimlemeleri.

Helenistik Dönem'de ilk kez Apollonia ismi ile kurulan kent[3] kısa süreli olarak Triumvir Marcus Antonius'un M.Ö. 41'de Küçük Asya'ya yaptığı ziyaret esnasında Antoniopolis olarak adlandırılmıştır. İmparator Augustus Dönemi'nden itibaren ise kentin ismi artık Tripolis'tir. Tripolis'in de içinde bulunduğu Çürüksu Vadisi M.Ö. 190 yılında Seleukoslar ile Bergama Krallığı arasında yapılan Magnesia Savaşı'na kadar, bağımsız kentlerden oluşur. Bu savaşı, Roma desteğinde kazanan Bergama Krallığı M.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia barışıyla bölge yönetimini ele almıştır. Bergama Krallığı, III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında ölümü ve vasiyeti üzerine, bölge Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde bir dönem Sardis Conventusu'na dâhil edilen kent[4] Flaviuslar Dönemi'nde Apameia Conventus'u içerisinde yer alır[5]. M.S. 3. yy. da Roma'da senatörlük

(Res.3) Mozaik zemin döşemesi.

yapan Tripolisli Hermolaos kentin gelişiminde önemli roller oynamış olmalıdır[6].

Kent en ihtişamlı çağını Roma Dönemi'nde yaşamıştır. M.S. 1. yy.da kent 9 m. genişliğinde ve yaklaşık 450 m. uzunluğundaki büyük bir cadde ve bu caddeyi enine kesen ara sokoklardan oluşmaktadır. Ana caddenin her iki kenarında şu anki veriler dahilinde M.Ö. 1.yy. dan- M.S. 7. yy. ortalarına kadar kullanım gören konut ve dükkanlar yer almaktadır. Dükkanların M.S. 3. yy. evresinde iç mekan duvarları Keklik, Sülün, Güvercin, Papağan gibi çeşitli hayvan ve Nar, Kayısı, Kabak,

(Res.4) Kemik eserlerden örnekler.

Gül gibi bitki dalları ve bunların meyveleriyle süslenmiş renkli resimlere sahiptir (Res. 2).

Epigrafik kaynakların yaptığı vurgu doğrultusunda ünlü evleri ile dikkat çeken Tripolis'te 2013 kazı sezonunda ortaya çıkarılan bir konut, antik döneme ait yazıtları doğrular niteliktedir. Kentin G. Doğusunda kuzey- güney aksında uzanan bir başka caddenin kenarında yer alan ev, birbirine bitişik oda ve salonlardan oluşmaktadır. Söz konusu mimari iki katlı olup, zemin katın iki odası günümüze kadar koruna gelmiş renkli tesseralardan oluşan mozaik tabana sahiptir (Res. 3). Bitkisel ve geometrik öğelerin bezeme unsu-

(Res.5) Kemerli agora

3- Kentin kurucuları ile ilgili çeşitli görüşler için bkz. Moretti 1979, 295 vd.; Robert 1954, 241 n. 2.; Robert 1983, 498, 501; Ramsay 1895, 10, 38; Ramsay 1960, 45; Jones 1971, 42; Thonemann 2003, 97- 106.
4- Habicht 1975, 83; Ramsay 1890, 120.
5- Habicht 1975, 64 vd.
6- Yazıt için bkz. Merkelbach- Stauber 1998, 257 no. 02-10-01; Pierre 1884, 379- 380.

ru olarak kullanıldığı mozaiklere sahip söz konusu ev şüphesiz M.S. 4. yy. Tripolis'inde statü sahibi bir aileye ait olmalıydı.

Önemli ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle kentte üretime yönelik faaliyetler tüm çağlar boyunca devam etmiştir. Üretimin başında dikkat çekici sayıda ele geçen kemik saç iğneleri ve tokaları (Res. 4) aynı zamanda kentin önemli geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olduğunu da ortaya koymuştur. Bir başka önemli üretim faaliyeti pişmiş topraktan yapılan kap kacaktır. Bunların üretimi için kullanılan kalıp örnekleri Tripolis'in sadece kendi vatandaşları için üretim yapmadığını bunun yanı sıra çevre ve bölgesindeki kentler içinde önemli bir pazar olduğunu ortaya koymaktadır.

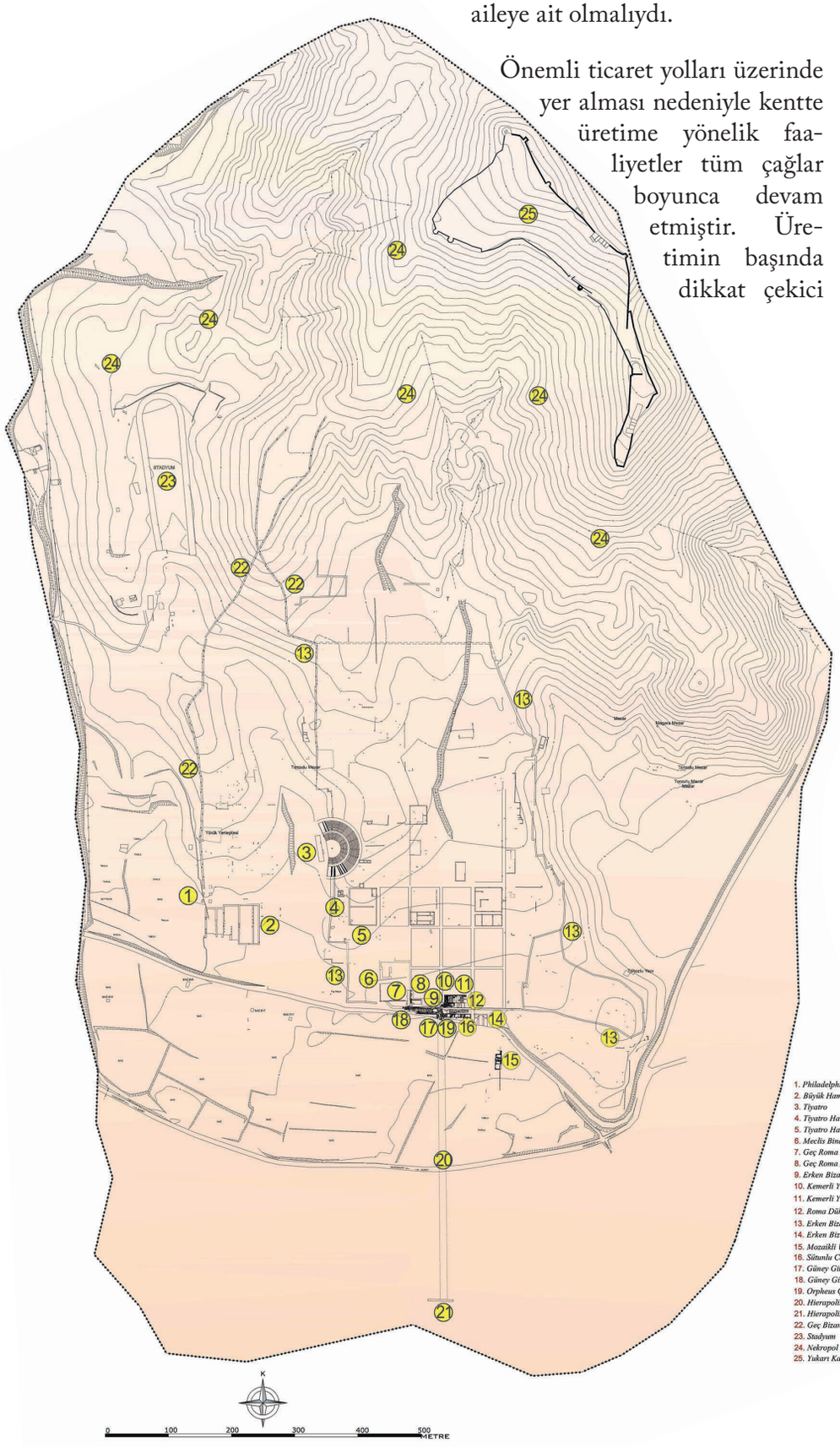

(Res.6) Tripolis Kent Haritası

Söz konusu pazar faaliyetlerinin önemli bir kısmı yaklaşık 400 m^2 lik kapalı alana sahip iki katlı Agora'da gerçekleşmiş olmalıdır (Res. 5). Agora'da ele geçen çok sayıdaki sikke buluntusu kentteki alışverişin boyutları ve ticari faaliyet içerisinde bulunan kişilerin memleketleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Pergamon, Smyrna, Ephesos, Tralleis, Aphrodisias, Thyateria/Akhisar, Philadelphia/Alaşehir, Prymnessos/Afyon-Sülün, Antiocheia/Yalvaç, Colossai/Honaz, Laodikeia, Hierapolis, Antiocheia/Yeniköy, Herakleia/Vakıf ve Stratonikeia/Eskihisar, Tripolis'te bulunan sikkelerin darp edildiği kentlerden sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Artan nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda şehir kapıları, caddeler, hamamlar, stadyum, tiyatro ve bouleutherion gibi kamu binaları kentin diğer önemli yapılarını oluşturmaktadır (Res. 6).

Kent sadece, paganizmin hakim olduğu Roma Dönemi'nde değil Hristiyanlık tarihi açısındanda önemli veriler sunar. M.S. 325'de Nicaea Konsülü'nde Tripolis Piskoposluk seviyesinde temsil edilir[7]. Bu süreç ile ilgili olarak kentte şu ana ka-

7- *Ramsay 1887, 357; Ramsay 1890, 134.*

(Res.7) Fresk üzerinde aziz betimlemesi.

(Res.8) 10-11.yy'a ait sikkeler.

dar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında beş kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerden üçünde kısmi kazı çalışmaları sürdürülmüş ve Sütunlu Cadde'nin kuzey bitişiğindeki Kilise'nin kazı ve restorasyon çalışmaları tamamlanmıştır. Güney Sur Kapısının kuzeyinde yaklaşık 13 m^2 lik alanda yer alan tuğla zemin, Roma Caddesi'nin 35 cm. üst kodundadır. Pişmiş toprak tuğlalardan yapılan bu düzenleme Güney Sur Kapısı'ndan girildikten sonra doğu bitişikte, sınırları kısmen belirgin kilisenin taban döşemesidir. Kilisenin doğu ucundaki apsiste, tören sırasında rahiplerin oturduğu basamakların bulunduğu yarım daire formlu bir synthronon yer almaktadır. Kilisenin güney duvarında fresk üzerinde Grekçe yazıt (M.S. 5-6. yy.), kuzey duvarı üzerinde ise iki aziz betimlemesi (M.S 10. yy.) yer almaktadır. Buluntular kilisenin çeşili tamiratlarla 300-400 yıl boyunca kullanım gördüğü yönündedir. Tripolis'deki kilise sayısının fazla olmasının sebebi, kentin kuzeybatısı ve güneydoğunda yaklaşık 40 km. mesafedeki Philadelphia ve Laodikeia gibi İncil'de adı geçen Kiliselere sahip kentlerin arasında konumlanmış olması, yani kentin Haç güzergahı üzerinde yer alması ile açıklanabilir.

M.S. 350- 400 arasında Küçük Asya'daki bazı kentlerin etrafı sur duvarı ile çevrilmiştir. Sütunlu Cadde'nin Roma Dönemi kullanımında genişliği 10 m. iken; olasılıkla M.S. 400 civarında caddenin kuzeyine, traverten bloklardan, kalınlığı ortalama 3 m., görülebilen yüksekliği yer yer 4.5 m. yi bulan sur duvarı yapılarak cadde genişliği 7 m. ye düşürülmüştür. Sütunlu Cadde'nin bir bölümü üzerine Geç Roma Dönemi'nde inşa edilen sur duvarı üzerinde 2 adet giriş kapısı bulunmaktadır. Hamam, tiyatro, bouleutherion ve kilise gibi kentin belli başlı yapılarını içine alacak biçimde 2100 m. uzunluğu sahip olan surlar, yaklaşık olarak 230 bin m^2 lik bir alanı çevrelemektedir. İlk imarın ardından sur duvarı çeşitli dönemlerde tamiratlar görerek uzun süre kentin savunma sistemi içerisinde önemini korumuştur. Tripolisliler belki imar ettikleri surlarla dışarıdan gelen saldırılara karşı önlemlerine almışlardır ancak başta deprem gibi doğal afetler olmak üzere, kentin planında ve binalarında zorunlu değişikliklere gidilmesinin önüne geçememişlerdir.

Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar M.S.60'da meydana gelen Nero Dönemi depreminin, epigrafik kaynaklarda adı geçen Hierapolis, Laodikeia ve Colossai'nin yanı sıra Tripolis'i de etkilediğini ortaya koymuştur. Bu deprem sonrasında kentte yeni bir imar faaliyeti başlamış ve İmparator Nero'nun bölgedeki kentlerin yeniden yapılanması için gönderdiği maddi destekten Tripolis'te faydalanmıştır. Kentte, meydana gelen ikinci büyük deprem M.S. 3. yy.'ın ikinci yarısında meydana gelmiş, Tripolis ve B. Anadolu'daki bir çok kenti etkilemiştir. Tripolis'te bu depremin izleri arkeolojik kazılarda tarihleme açısından oldukça önemli olan kapalı kontekstler oluşturmuştur. Tripolis'de sürdürülen arkeolojik kazılar neticesinde tespit edilen bir başka deprem M.S. 4. yy. da meydana gelmiş olmalıdır ki bu depremin sonucunda Kemerli Yapı olarak bilinen binanın yıkıntıları arasında iki insana ait kafatası ve vücutlarına ait kemikler bulunmuştur. Epigrafik kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda M.S. 494 depreminden bölge kentleriyle birlikte Tripolis'te etkilenmiştir[8]. 10. yy. ortalarında meydana gelen depremin izleri Tripolis'te ortaya çıkarılan Kilise'nin duvarlarında hala görülebilir.

Tripolis'te arkeolojik kazılar sayesinde tespit edilen bir diğer önemli veri M. S. 6. yy. sonu - 7. yy. başında Aphrodisias, Sardis ve Ephesos'da da etkili olan Sasani Akınlarıdır[9]. Söz konusu yıkıcı deprem ve akınlar nedeniyle kentteki yaşam M.S. 7. yy.'dan itibaren azalarak devam eder. Bu süreçte tüm Anadolu topraklarında olduğu gibi Tripolis'de de kırsallaşma üst seviyededir. M.S. 8- 9. yy. Tripolis'i artık belki de küçük bir nüfusun yaşadığı bir komedir (köy).

8- Ramsay 1895, 38, dipnot 3 ve 262.
9- Ratte 2001, 145.
10- Eickhoff 1977, 99

M.S. 10. yy. da kentteki yeniden canlanma Kilise binasının duvarlarındaki aziz betimlemeleri (Res.7), farklı kazı alanlarında ele geçen günlük kullanıma ait kapkacak ve aynı yüzyıllara tarihlenen sikkelerle desteklenebilir (Res.8).

III. Haçlı seferi (1189-1192) sırasında ordusuyla Tripolis'ten geçen F. Barbarossa kenti yıkık ve terkedilmiş bulur[10]. Bu bilgi 13. yy.'ın ilk yarısında Tripolis'in yaslandığı kuzeydeki tepede Nikaea Kralı III. Ioannes Ducas Vatatzes tarafından inşa edilen kalenin daha önce burada var olan bir tahkimatın yenilenmesiyle değil, ilk kez yapılan bir kalenin göstergesidir.

(Res.9) Kaleye ait gözetleme kulesi.

Bu süreçte Türk Akınları iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamış bu nedenlede Tripolis 13. yy.'ın ilk yarısında Bizanslılar ile Türkler arasında bir kaç kez el değiştirmiştir. Kentin yaslandığı dağın zirvesinde bir kısım mimarisi günümüze kadar sağlam kalabilmiş yuvarlak planlı kulenin dâhil olduğu yaklaşık 18000 m²'lik bir alanı kapsayan kale (Res.9) Nikaea/İznik Kralı III. Ioannes Ducas Vatatzes (1222-1254) tarafından yaptırılmıştır. Menderes Havzası'nda Türkler'in eline en son geçen Bizans yerleşimlerinden biri olan Tripolis'deki Kale, kuzeybatısında yer alan Philadelphia/Alaşehir'in korunması için ön karargah olarak yapılmış olmalıdır. 1304-1306 tarihlerinden itibaren ise Tripolis/Yenice'nin de içinde bulunduğu bölgede Türk hâkimiyeti Germiyanoğulları ile birlikte başlar[11].

Tripolis'in Yakub Bin Alişir tarafından alınışı Pachymeres tarafından ayrıntılı olarak anlatılır:

"Doğu bölgesinde bulunan kalelerin arasındaki Derebol'da (Tripolis) yaşanan olayları anlatmak belkide o kadar kötü değildir; beklenmedik ve anlamsız bir bahaneyle İmparator Doukas (III. Jean Batatzes) Alaşehir'i koruyan hatta onun kaderine bile sahip çıkan bu eski şehri bir yıllık buğday stoğu ve çeşitli silahlar tedarik ederek kuvvetlendirmeye karar vermişti. Tufandan beri ele geçirilemeyen bu güçlü yer kendiyle övünüp Türklerin ataklarını önemsemiyordu. Oysaki kuşatma zamanı tasarlanmıştı; bazıları pes etmiş olmasına ve ikmal yollarının kapanıp aşırı bir ihtiyaç durumu doğmasına rağmen Derebol halkı uzun süre dayanmıştı. Yakın zamanda gelecek yardım da olmadığına göre bu sorunları düzenlemeler yaparak ve Türklerle anlaşarak çözmeye karar verdiler: Türklerle yapılan geçici uzlaşma sonucu buğday temin etmişlerdi. Ticari alışkanlıklarının gerektirdiği gibi şehirden çıkıp zorunlu gıdaları alamıyor, ancak Türklerin özgürce şehre girip bunları satmalarına müsaade ediyorlardı. Bu durum Türklere şehri ele geçirme fikrini vermişti; anlaşmaları yaptıktan sonra şehre saldırmak için kesin ve uygun bir zaman kararlaştırdılar. Askerlerin bir kısmı gereksinimlerini karşılayıp, yakın ve gizli bir yere yerleştikten sonra şehre girmişlerdi. Buradaki ticari emtia buğdaydı ve her eşek, üzerindeki çuvallar yardımıyla iki kat fazla yük taşır olmuştu. İşte tam bu sırada savaş borazanları çalmaya başladı; atasözünde olduğu gibi halk akrepleri çayır kuşu gibi karşılamıştı, onların erzak için giriştikleri aldatıcı umutları gururlarını okşamıştı o yüzden bir süre sakinlerdi. Gece çoktan onları sarmalamıştı ve bir belirsizlik içinde kalmışlardı, onlar güzel umutlarıyla beklerken önlerinde kötülükler vardı. Düşmanlar savaş borazanlarını çalana kadar halk karanlığın ortasında korkusuzca bekliyordu. Düşmanlar yıldırım hızıyla halkın başındaki adamın kapısına geldiklerinde halk da ani bir korkuyla uykusundan uyandı; düşman gürültüler çıkararak yakında bulunan adamlarından yardım çağırmaya başlamıştı. Yine aynı gecede tek bir saldırıyla bu güçlü şehri ele geçirmeyi başardılar. Ve Alişir Karamanlarla birlikte buraya baskınlar yapmış oldu. Büyük Dükten kaçmayı başaran korkusuz ve kibirli bu adam bahsedilen güçlü şehre girmeyi başarmıştı"[12].

B. Menderes Nehri'nin hemen kenarında verimli arazilere sahip bir alanda kurulan Tripolis'deki henüz 2. yılını doldurmamış kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkan arkeolojik materyal, 6-7 m. yüksekliğindeki erozyon toprağının altında kalan binalar ve şu ana kadar elde edilen kazı buluntularının inanılmaz sayılara ulaşması şunu ortaya koymuştur ki; UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde'ki Hierapolis ve Laodikeia'dan sonra aynı bölgedeki Tripolis'te en kısa zamanda bu listedeki yerini alacaktır.

11- 1306'daki Germiyan hakimiyetinden önce de bölgede Türkler'in zaman zaman küçük gruplar halinde saldırıları ve kısa süreli zaptedişleri gerçekleştirdiği bilinmektedir bkz. Cahen 2012, 36. bkz.
12- Pachymeres Rel. His. 88- 89.

TRİPOLİS'DE TESPİT EDİLEN YAPILAR

1- Philadelphia Kapısı (Res. 10)
Tripolis Antik Kenti'nin iki ana girişinden batıda yer alan kapıdır. Antik kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Pergamon'dan (Bergama) gelen ticaret yolu Thyateria (Akhisar), Sardeis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir), Tripolis (Yenicekent) üzerinden Hierapolis (Pamukkale) ve Laodikeia'ya (Goncalı) doğru devam eder. Bu güzergâh üzerinde Tripolis'ten sonra batıya doğru devam edildiğinde Philadelphia'ya ulaşıldığı için kapıya Philadelphia Kapısı adı verilmiştir.

(Res. 10) Philadelphia Kapısı

2- Hierapolis Kapısı (Res. 11)
Tripolis Antik Kenti'nin iki ana girişinden güneyde yer alan kapıdır. Tripolis'ten güneydoğuya doğru devam edildiğinde Hierapolis'e ulaşıldığı için kapıya Hierapolis Kapısı adı verilmiştir. Kent merkezinin yaklaşık 460 m. güneyinde üzüm bağları arasında kalan yapı kalıntıları, traverten ayaklar üzerinde mermer bloklarla yükseltilen kemerli bir kapıdan oluşmaktadır. Yapı, mimari bezemelerin gösterdiği stil özellikleri göz önüne alındığında M.S. 2. yy. ortalarına tarihlendirilebilir.

(Res. 11) Hierapolis Kapısı

3- Sütunlu Cadde (Res. 12-13)
Kentin güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Sütunlu Cadde 450 m. uzunluğa sahiptir. Bir kısmı açığa çıkartılan caddenin genişliği 10 m. dir. Ancak, M.S. 5. yy. başlarında caddenin kuzeyine, traverten ve mermer bloklardan sur duvarı yapılarak cadde genişliği 7 m. ye düşürülmüştür.

(Res. 12) Sütunlu Cadde

(Res. 13) Sütunlu Cadde

Traverten zemin döşemesine sahip cadde üzerinde kent içine açılan iki giriş kapısı ve bir adet savunma amaçlı yapılmış kule yer almaktadır. Kuzeyinde Erken Bizans Sur Duvarı bulunan caddenin güneyinde 7.85 m. genişliğinde portik bulunmaktadır. Portiğin zemini, çok renkli mozaiklerden oluşmaktadır. Ancak mozaiğin sadece küçük bir kısmı günümüze kadar koruna gelmiştir. Portiğin kuzeyindeki stylobat üzerinde her 2 m. de bir olmak üzere, toplam 13 sütun izine rastlanılmıştır. Bu 13 sütundan 6 tanesi ayağa kaldırılmıştır. Ele geçen verilerden portiğin üzerinin ahşap konstrüksiyon ve çatı kiremitleriyle kapalı olduğu belirlenmiştir. Sütunlu Cadde'nin güney bitişiğinde altı adet mekân yer almaktadır (Res. 13). Sütunlu Cadde'ye paralel, doğu - batı yönünde birbirlerine bitişik yapılan mekânların girişleri, güneyde belli aralıklarla yer alan kapılarla sağlanmaktadır. Mekânların zeminleri pişmiş toprak taban tuğlaları, traverten gibi çeşitli malzemelerle döşenmiştir. Erken Bizans Dönemi'ne ait dükkânların ilk kullanımı Geç Hellenistik Dönem'e kadar inmektedir.

4- Hierapolis Caddesi (Res. 14)

Doğu - batı yönlü Sütunlu Cadde'yi, kuzey-güney yönünde dik kesen Hierapolis Caddesi, Sütunlu Cadde ile birlikte Roma Dönemi'nde planlanarak inşa edilmiştir. 10.8 m. genişliğinde ve 450 m. uzunluğundaki caddenin bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Traverten zemin döşemesine sahip Hierapolis Caddesi'nin altında kuzey-güney yönlü kanalizasyon yer almaktadır. Cadde boyunca devam eden kanalizasyon 0.70 m. genişliğinde ve 1.5 m. derinliğinde olup, kentin atık suyunu ve yağmur sularını kent dışına taşımak amacıyla yapılmıştır.

(Res. 14) Hierapolis Caddesi

5- Nymphaeum (Orpheus Çeşmesi) (Res. 15)

Mermer bir podyum üzerinde yükselen Nymphaeum, Sütunlu Cadde ile Hierapolis Caddesi'nin kesişim noktasındaki traverten sütunların dış yüzeyleri tıraşlanarak bu alana inşa edilmiştir. Sütunlu Cadde'den sonra yapılan Nymphaeum'un iç ölçüleri 2.1x5 m. dir. Batısını ve kuzeyini onyx ve beyaz mermerden yapılan dörder adet parapet bloğu sınırlamaktadır. Güney kenarındaki parapet blokları günümüze kadar korunamazken, doğusunda traverten bloklar yer almaktadır. Sütunlu Cadde'nin doğusundaki su dağıtım merkezinden, pişmiş topraktan yapılmış künklerle çeşmeye kadar taşınan su, çeşmenin doğusundaki dinlendirme havuzuna gelerek buradan yine bir künk yardımıyla ortadaki ana havuza akmaktadır.

(Res. 15) Nymphaeum (Orpheus Çeşmesi)

6- Ara Sokak 2 (Res. 16)

2012 yılında kazısına başlanan Ara Sokak 2, Hierapolis Caddesi'nin kuzey uzantısı olup, Erken Bizans Kilisesi 4'ün ve Kemerli Yapı Batı Portiği'nin batısında yer almaktadır. 22.90 m. uzunluğundaki kısmı açığa çıkarılan Ara Sokak 2'nin doğusunda stylobat duvarı ve duvarın da üzerinde, Kemerli Yapı Batı Portiği'nin çatısını taşıyan sütunlar bulunmaktadır. Ara Sokak 2'nin zemini büyük boyutlu traverten bloklardan oluşmaktadır.

(Res. 16) Ara Sokak 2

7- Güney Sur Kapısı 2 (Res. 17)

Doğu- batı yönlü Sütunlu Cadde üzerindeki Güney Sur Kapısı 2, Geç Roma Agorası Batı Portiği'ne açılmaktadır. İn-situ olarak açığa çıkarılan kapının batı sövesinden yola çıkılarak kapının 2.30 m. genişliğinde ve 2.25 m. yüksekliğinde olduğu söylenebilir. Doğu sövesi bulunamamasına rağmen oturduğu alan bellidir. Kapı, Erken Bizans Sur Duvarı güney cephesinden 2.45 m. kadar içeriye, kuzeye yapılmıştır.

(Res 17) Güney Sur Kapısı 2

8- Geç Roma Agorası (Res. 18)

Erken Bizans Sur Duvarı'nın kuzeyinde yer alan Geç Roma Agorası'nın batı ve güney portikleri 4.5 m. genişliğindedir. Sütunlu Cadde üzerindeki Güney Giriş Kapısı 2'den 6 basamakla çıkılan kuzey-güney yönlü batı portiğin batısını kuzey-güney yönlü duvar sınırlarken, doğusunu sütun dizisi sınırlamaktadır ve ahşap üst örtüyü doğudaki bu sütunlar taşırken batıda ayaklar taşımaktadır. Portik zemininde onyx kullanılarak yapılan opus sectile taban döşemesi 3 farklı tiptedir. Güney Portiğin güneyini Erken Bizans Sur Duvarı sınırlarken kuzeyini, oturma basamakları sınırlamaktadır (Res. 19). Geç Roma Agorası'nın güneybatısında yer alan 7 basamaklı oturma sıraları Agora'ya gelen ziyaretçilerin dinlenmesi amacıyla yapılan bir theatrondur. Agora ve portiklerinin, M.S. 4. yy. sonu- M.S. 5. yy. başında inşa edildiği düşünülmektedir.

Batı Portiği Oturma Basamakları (Res. 19)

(Res. 18) Geç Roma Agorası

9- Kemerli Yapı (Res. 20)

Erken Bizans Kilisesi 4 ve doğu bitişiğindeki tabernaların kuzeyine inşa edilen Kemerli Yapı, doğu-batı yönlü uzanmakta olup, dikdörtgen bir forma sahiptir. Kentin yüksek bir tepe eteğinde kurulması nedeniyle, toprak erozyonundan en fazla etkilenen yapıların başında gelmektedir. Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi'nde inşa edilen, ancak M.S. 4. yy.'da ikinci bir kullanım evresi bulunan Kemerli Yapı'nın iç ölçüleri, kuzey-güney yönünde 10.60 m. iken, doğu-batı yönünde mevcut uzunluğu 36.35 m.'dir. 14 adet sütun ve 20 kemeri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kemerlerin üzerinde de 88 adet traverten bloktan yapılan çatı bloğu günümüze kadar korunagelmiştir. Yapılan çalışmalarda elde edilen arkeolojik veriler, yapının kuzey yarısının metal, kemik ve seramik üretimiyle ilgili işlik ya da üretim yapılan atölyelerin bulunduğu bir alan olarak kullanılmış olduğunu gösterirken, güney yarısında elde edilen veriler, kuzey yarısında işlenen ya da üretilen eserlerin satıldığı alan olarak kullanıldığını göstermektedir (Res. 21). Bu durum Kemerli Yapı'nın üretim ve ticaretin gerçekleştirildiği agora olarak kullanıldığını işaret etmektedir.

(Res. 20) Kemerli Yapı

(Res. 21) Kemerli Yapı

10- Kemerli Yapı Batı Portiği (Res. 22)

(Res. 22) Kemerli Yapı Batı Portiği

Kemerli Yapı'nın batısında, Erken Bizans Kilisesi 4'ün kuzeyinde bulunan yapının kazılan kısmı 4.32x11.60 m. ölçülerindedir. Çatısını doğuda ve batıda sütunlar taşımaktadır. Pişmiş toprak tuğla zemin döşemesine sahip yapı, kuzey-güney yönlü uzanmaktadır. Kemerli Yapı'nın ve buna bağlı olarak da portiğin ilk evresinde (Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi) portiğin girişi güneyden olmalıdır. Ancak, yapının güney bitişiğine M.S. 5-6. yy.'da Erken Bizans Kilisesi 4'ün inşa edilmesiyle ilk evredeki girişi kapatılmıştır. İlk evrede (Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi) portik ile Kemerli Yapı'yı birbirinden ayıran bir duvar bulunurken bu duvar ve portik M.S. 4. yy.'da yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye bağlı olarak portik ile Kemerli Yapı arasına bir duvar örülerek üzerine de çatıyı taşıyan sütunlar yerleştirilmiştir. Aynı şekilde portiğin batısını sınırlayan stylobat duvarı inşa edilerek üzerine yine çatıyı taşıyan sütunlar yerleştirilmiştir.

11- Roma Dönemi Dükkanları (Tabernae) (Res. 23)

(Res. 23) Roma Dönemi Dükkanları (Tabernae)

Erken Bizans Kilisesi 4'ün doğu bitişiğinde, Sütunlu Cadde ile Kemerli Yapı arasına inşa edilen tabernalardan 3 tanesi kazılarak açığa çıkarılmıştır. Taş malzeme üzerine kerpiç kullanılarak yapılan duvarların üzerinde panolara ayrılarak yapılmış renkli freskler yer almaktadır (Res. 2 – 24). Fresklerde de papağan, keklik, güvercin, sülün ve leopar gibi hayvanların yanı sıra, sakız kabağı, nar, kayısı gibi meyveler ve gül, gelincik gibi çiçekler de betimlenmiştir (Res.25). Ele geçen arkeolojik materyallerden, tabernaların Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi'ne kadar inen bir geçmişinin olduğu, ancak en yoğun kullanımının M.S. 3. yy. olduğu söylenebilir.

(Res. 25) Taberna içindeki fresklerden örnekler

(Res. 24) Taberna içindeki fresklerden örnekler

12- Mozaikli Villa

(Res. 26) Mozaikli villi büyük salon

(Res. 27) Mozaikli villi küçük salon

30.60x10.15 m.'lik kısmı açılan Mozaikli Villa, iki mozaik zeminli, bir kireç harç zeminli, bir tuğla zeminli odadan, bir latrinadan ve bir apsisli yapıdan oluşmakta olup üç kullanım evresi bulunmaktadır. Villada yapılan çalışmalarda ele geçen arkeolojik veriler dikkate alındığında yapının ilk yapım evresi Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi'ne tarihlenebilir. Günümüzde yüzeyde görünen kalıntılar daha çok M.S.4-5. yy.'a aittir. Mozaik zemin döşemesine sahip Mekân 1 (Res. 26) ve Mekân 2 (Res. 27), M.S. 4. yy.'da inşa edilerek M.S. 5. yy.'da da kullanılan Mozaikli Villa olarak adlandırılan evin salon kısmıdır. M.S. 5. yy.'da bu odalara ilave olarak Mekân 3, Mekân 3'ün batısındaki odalar, Mekân 4 ve Mekân 4'ün de kuzeyinde bulunan ve ibadethane olarak kullanılan Apsisli Yapı inşa edilerek bu alanlar kullanılmıştır. Yapının doğu kenarında küçük bir latrinası (tuvalet) bulunması, bazı odaların zemininde mozaik döşeme olması, bu evde yaşayanların sıradan insanlar olmadığı, maddi gücünün yüksek kişiler olduğunu göstermektedir.

13- Erken Bizans Kilisesi 2 (Res. 28)
Sütunlu Cadde'nin doğu kısmında yer alan Erken Bizans Kilisesi 2'nin merkezinde, kuzeye bakan bir apsis ve batısında 6.95x4.5 m. ölçülerinde bir oda (pastophorion) bulunmaktadır. Mevcut veriler dikkate alındığında apsisin doğu kısmında da batıdaki ile benzer ölçülere sahip bir oda olması gerekir. Güney devamında kuzey- güney yönlü uzanan 3 nef, güneyde bir narteks ile sonlanıyor olmalıdır. Erken Bizans Kilisesi 2, Geç Roma- Erken Bizans Dönemi'nde yapılmış olmalıdır.

(Res. 28) Erken Bizans Kilisesi 2

14- Erken Bizans Kilisesi 4 (Res. 29)
Kentin ana caddesi olan Sütunlu Cadde ve Erken Bizans Sur Duvarı'nın kuzeyinde ve Kemerli Yapı'nın da güney bitişiğinde bulunmaktadır. Hierapolis Caddesi'nin kuzey uzantısı olan Ara Sokak 2 üzerinden girişi bulunan yapıda, batıdaki narteks bölümünden sonra naos ve sonrasında doğuya bakan bir apsis bölümü gelmektedir. Apsis duvarının önünde de kilise görevlilerinin oturarak ilahi söylediği synthronon bölümünün bir kısmı günümüze kadar korunagelmiştir. Doğu-batı yönlü uzanan kilise 16.45x6.05 m. ölçülerinde olup çatı yüksekliği 6.99 m.'dir. Yapının ilk evresi M.S. 5. ve 6. yy.'a ve ikinci kullanım evresi de M.S. 10.yy.'a tarihlendirilmektedir. Naos bölümünün kuzey duvarı üzerindeki freskte iki aziz betimlemesi bulunurken, güney duvarı üzerindeki freskte 12 satırdan oluşan bir yazıt bulunmaktadır (Res. 30).

(Res. 30) Erken Bizans Kilisesi'nden fresk detayı

(Res. 29) Erken Bizans Kilisesi 4

15- Büyük Hamam (Res. 31)
Kentin batı girişinde bulunan yapı 85.45x63.36 m. ölçülerindedir. Sıralı tipteki Büyük Hamam; batıdan doğuya doğru, frigidarium (soğukluk), tepidarium (ılıklık) ve caldarium (sıcaklık) bölümlerinden oluşmaktadır. Bölümler arasında kemerli geçişler bulunmaktadır.Hamamın kuzeyinde sınırları kısmen belli olan alan Gymnasium yapısı olmalıdır. Traverten bloklardan yapılan hamam, M.S. 2. yy. da inşa edilmiştir.

(Res. 31) Büyük Hamam

16- Tiyatro Hamamı (Res. 32)

58.85x44 m. ölçülerine sahip, kentteki ikinci hamam, Tiyatro'nun güneydoğusunda yer almaktadır. Güney ve batı duvarları ayakta kalabilmiştir. Hamamın güneybatı köşesinde külhan bölümüne ait kemer ve caldarium (sıcaklık) bölümüne ait havuz görülmektedir. Kuzey- güney yönlü uzanan sıralı tipteki hamamda güneyden kuzeye doğru caldarium (sıcaklık), tepidarium (ılıklık) ve frigidarium (soğukluk) bölümleri bulunmaktadır. Traverten bloklardan yapılan hamam M.S. 2. yy. da inşa edilmiştir.

(Res. 32) Tiyatro Hamamı

17- Tiyatro Hamamı Sarnıcı (Res. 33)

Tiyatro'nun güney bitişiğinde, Tiyatro Hamamı'nın kuzeybatısında yer alan sarnıç (su deposu), 10.25x10.85 m. ölçülerindedir. Kesme traverten, çay taşı ve tuğla malzemeden inşa edilen sarnıç üçü dikdörtgen, birisi kare olmak üzere toplam dört mekândan oluşur. Mekânlar arasındaki geçişler ve sarnıcın üst örtüsü tonozludur. Büyük bir kısmı toprak altında olan sarnıcın duvarlarında yer yer kalın sıva tabakası görülür. Birbirleriyle bağlantılı mekânlardan oluşan yapı, olasılıkla güneybatı bitişiğinde yer alan Tiyatro Hamamı'nın su deposu olarak kullanılmıştır.

(Res. 33) Tiyatro Hamamı Sarnıcı

18- Tiyatro (Res. 34)

Tripolis Tiyatrosu, Tiyatro Hamamı'nın kuzey batısındaki doğal yamaca yaklaşık 50º lik bir eğimle yerleştirilmiştir. Batı- güneybatı yönüne doğru Çürüksu Havzası'na bakan tiyatroyu çevreleyen, deniz seviyesinden 215 m. yükseklikteki analemna duvarı 100 m. çapındadır. 8.000 kişi kapasiteli tiyatronun oturma basamaklarının bir kısmı yamaçtaki eğim nedeniyle orkestra bölümüne kaymış, bir kısmı ise toprak altındadır. Alt ve üst cavea bölümü merkezde yer alan bir gezinti yolu (diazoma) ile birbirinden ayrılmıştır. Tiyatro dışından seyirci alanına giriş kuzeyden 2, güneyden ise 5 adet tonozlu giriş ile sağlanmıştır. Birinci katı toprak altında sağlam olarak kalabilen sahne binasına ait blokların büyük bir kısmı orkestra bölümünde yıkıntı halde görülebilir. Tiyatronun orkestra bölümünde yer alan mimari kalıntıların gösterdiği stil özellikleri göz önüne alındığında M.S. 2. yy. ortalarına tarihlendirilebilir.

(Res. 34) Tiyatro

19- Bouletherion (Meclis Binası) (Res. 35)
Kent merkezine yakın bir alana inşa edilen yapı, kesme traverten bloklardan oluşmaktadır. 44x64 m. ölçülerinde olan yapının duvarlarının bir kısmı toprak üzerinde görülebilmektedir. Topografyaya uygun olarak yerleştirilmiş olan yapı, Bouletherion(?)'dur.

(Res. 35) Bouletherion (Meclis Binası)

20- Erken Bizans Surları (Res. 36)
Erken Bizans Sur Duvarları savunma amaçlı yapılmış olup yaklaşık 1809 m. uzunluğundadır. Sur duvarlarının bir kısmı yüzeyde görülebilmektedir. Mevcut yüksekliği 6.30 m., kalınlığı 2.40 m. dir. Batı Anadolu kentlerinde ve Lykos Vadisi'ndeki diğer kentlerde (Laodikeia ve Hierapolis) olduğu gibi Tripolis'te de M.S. 4. yy. sonu 5. yy. başlarında söz konusu sur duvarları inşa edilmiştir. Her iki cephesi traverten bloklarla örülürken iç kısımlarında dolgu olarak taş, mermer ve tuğla kullanılmıştır. Bunların yanı sıra devşirme malzeme olarak sütun, sütun başlığı, arşitrav- friz blokları, yazıtlı bloklar ve heykel kaideleri kullanılmıştır (Res. 37).

(Res. 36) Erken Bizans Surları

(Res. 37) Erken Bizans Surları

21- Geç Bizans Surları (Res. 38)
Kentin batısını sınırlayan Geç Bizans Surları, Büyük Hamam'ın batı bitişiğinden başlayıp kuzeydeki Yukarı Kale'ye doğru devam etmektedir. Yaklaşık 1197 m. lik kısmı görülebilen surun mevcut yüksekliği 7.50 m., kalınlığı ise 2.40 m. dir. Traverten, taş, mermer ve tuğla malzeme kullanılarak kireç harç ile yapılan sur duvarı, M.S. 13. yy.'da Yukarı Kale ile birlikte planlanıp inşa edilmiş olmalıdır.

(Res. 38) Geç Bizans Surları

22- Stadium (Res. 39)

Spor ve kültür faaliyetlerinin yapıldığı stadium, antik kentin kuzeybatısında topografyaya uygun olarak yerleştirilmiştir. Alt kısımları çay taşları ile doldurulan her iki kenardaki oturma basamakları yamaca yaslandırılmıştır. Yaklaşık 256x66 m. ölçülerindeki stadium, kuzey- güney yönlü uzanmaktadır. Stadiumun kuzey bölümünde yarım daire şekilli tek sphendone görülebilmektedir. Batı tribününde yer alan oturma basamakları yer yer yüzeyde görülebilirken, doğu kısmında yer alan oturma basamaklarının büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Stadiumun pist bölümü erozyon nedeniyle yaklaşık 3 m. lik bir dolgu toprakla kapanmıştır. Buna rağmen stadiumun güneybatı ucunda oturma sıraları ile pist arasındaki sınırı oluşturan orthostat blokları görülebilmektedir (Res. 40). Roma Dönemi'nde inşa edilen stadium, sur duvarlarının dışında bırakılmıştır.

(Res. 39) Stadium

(Res. 40) Oturma sıraları ile pist arasındaki sınırı oluşturan orthostat blokları.

23- Yukarı Kale

Tripolis'in yaslandığı dağın zirvesinde yer alan Yukarı Kale'de, yuvarlak planlı kule ve sur duvarlarının bir kısmı günümüze kadar sağlam kalabilmiştir (Res. 9). Kentin ve bölgenin stratejik bir tepesine inşa edilen bu kale savunma amaçlı yapılmıştır. M.S. 13. yy.'ın ilk çeyreğinde inşa edilen kalede, 1243'de Nicaea (İznik) Kralı Ioannes Ducas Vatatzes ile Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in bir araya gelerek anlaşma imzaladığı bilinmektedir.

(Res. 9) Yukarı Kale

24- Nekropoller (Res. 41)

Tripolis'teki yerleşim alanının dışında kentin üç yönünde nekropol (mezarlık) alanları bulunmaktadır. Mezar tipleri topografyaya göre değişiklik gösterir. Kentin kuzeyindeki yamaçta ve kuzeybatıda yer alan tepenin eteklerinde daha çok kayaya oyulmuş mezarlar yer alırken, kuzeydoğuda lahit mezarlar yoğunluktadır (Res 42). Kentin batısında ve güneydoğusunda ise yer yer Erken Bizans Dönemi'ne ait tonozlu mezarlar yer almaktadır.

(Res. 41) Nekropol (Mezarlık)

(Res. 42) Nekropol (Mezarlık)

(Res. 3) İ.S. III. yüzyılda Hierapolis (canlandırma F. D'Andria, J. Cl. Golvin)

Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale)

Francesco D'ANDRIA / Salento Üniversitesi, Lecce - İtalya
Hierapolis Kazısı Başkanı

2013 yılı Eylül ayında TRT Türk televizyonundan yayınlanan büyük gösteriyle Hierapolis Tiyatrosu'nun ve aynı yıl restorasyonu tamamlanan mermer sahne binasının görüntüsü milyonlarca izleyiciye ulaşabildi[1]. Akıllı sahne ve ışık tasarımıyla anıtın olağanüstü güzelliğini gözler önüne sererek, Türkiye'nin zengin olduğu arkeoloji baş yapıtlarına yeni değerli bir inci kolye gibi eklendi. Hierapolis Tiyatrosu'nun sahne binası, Apollon ve Artemis betimli heykeltraşi zenginliğiyle, barok üslubundaki mermer bezemeleriyle, cephede yer alan İmparator Septimius Severus ve karısı Iulia Domna'nın ithaf yazıtının tarihi ilginçliğiyle Akdeniz'de eşsiz bir yapı örneğini oluşturur. Alınlıklardan birinde yer alan tanrı Apollon-Helios (Güneş) büstününün etrafındaki iki bin yıl önceki gibi gün ışığını yansıtan altın yaldızlı bronz ışın tacını yerine yerleştirdik.

Hierapolis'de çalışmak bir arkeolog için olağanüstü bir ayrıcalıktır: sit alanı Maiandros'un (Menderes) bir kolu olan Lykos Irmağı vadisinin büyüleyici güzellikteki manzarasına hakimdir. Çevrenin büyüsüne, sit alanına Türkçe "Pamukkale", pamuk kalesi adını veren termal suların kalkerinin birikmesiyle oluşan beyaz travertenden şelaleler eklenir (Res.1). Antik kent bir plato üzerinde yükselir: kentin adı, son derece aktif sismik fayın geçtiği yeryüzündeki çatlaklarla ortaya çıkan doğal olaylar nedeniyle "kutsal kent" anlamına gelir.

Doğanın ve tarihin ayrılmaz bir şekilde iç içe geçtiği, dünyada benzersiz bir ortam ile karşı karşıyayız: bu nedenle, 1988 yılında Hierapolis sadece tarihi-arkeolojik değeriyle değil aynı zamanda doğal çevresinin önemiyle 485 numara ile UNESCO dünya miras listesine dahil edilmiştir (Res.2, 3).

1- Devamlı destekleri için Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Dr. Abdullah Kocapınar'a, Sayın Denizli Valisi Abdülkadir Demir'e, Hierapolis-Pamukkale Arkeoloji Müzesi Müdürü Dr. Hüseyin Baysal'a, Pamukkale Üniversitesi'nden Prof. Dr. Celal Şimşek'e, Hierapolis Arkeoloji Heyeti Başkan Yardımcısı Dr. Haluk Soner'e, IBAM- Ulusal Araştırma Enstitüsü'nden Dr. Piera Caggia'ya ve Dr. Tommaso Ismaelli'ye teşekkür etmek isterim.
Mimari restorasyon projeleri, mimar P. Mighetto, F. Masino, G. Sobrà vemühendis F. Galvagno'ya aittir.
Fotoğraflar İtalyan Arkeoloji Heyeti arşivine aittir.
Türkçe Çeviri Dr. Nalan Fırat.

(Res. 1) Pamukkale pamuk tarlalarının görünümü (fotoğraf A. Gandolfi).

(Res. 4) Frontinus Caddesi ve Kapısı'nın sanal rekonstrüksiyonu (Massimo Limoncelli).

(Res.5) Sütun dizisinin rekonstrüksiyonundan sonra Gymnasion (İ.S. I. yüzyıl).

(Res.6) Mezar Kilisesi ve sekizgen Martyrion ile Aziz Philippus Kutsal Alanı (fotoğraf C. Şimşek).

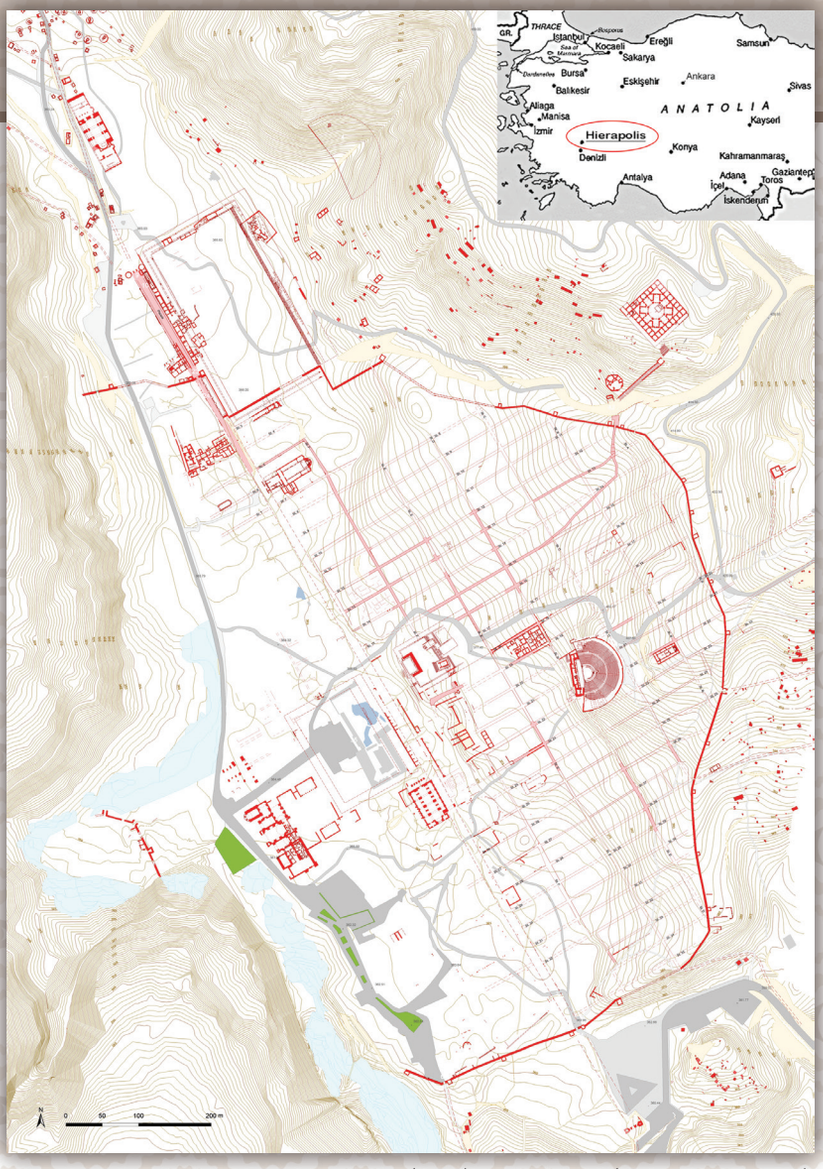

(Res. 2) Hierapolis planı (Hierapolis Atlası'ndan).

İtalya için, Hierapolis Arkeoloji Heyeti'nin çalışmaları ülkemiz ile Türkiye arasındaki bilimsel işbirliğinde özel bir öneme sahiptir. Heyet elli yıldan daha fazla bir süre önce 1957 yılında Torino Politeknik'den Paolo Verzone tarafından kuruldu ve o zamandan beri yoğun kültürel ilişkiler geliştirildi, son yıllarda Türk ve İtalyan üniversitelerinden arkeoloji öğrencilerine Erasmus programı sayesinde bizim bu iki ülkemizde yolculuk etme imkanı sağlandı. Tiyatro, Frontinus Caddesi (Res. 4), Apollon Tapınağı, Gymnasion (Res. 5), Triton Çeşmesi gibi önemli anıtları gün ışığına çıkartan ve restorasyonunu yapan Arkeoloji Heyeti'nin çalışmalarına her yıl yaklaşık olarak 70 tekniker, restoratör ve farklı disiplinlerden araştırmacı katılmaktadır. 2011 kazı çalışmaları sırasında tüm dünya medyasının ilgisini çeken olağanüstü önemde bir ke-

(Res.7)Bizans Kilisesi'nin içindeki Aziz Philippus mezarının cephesi (İ.S. I. yüzyıl).

(Res. 8) Aziz Philippus Kilisesi. Mermer templonun restorasyonu (Kaplan Vakfı, New York).

(Res. 9) Yaşar Çallı'nın bir resminde Aziz Philippus kilisesinin keşfi.

1988 yılında Hierapolis sadece tarihi-arkeolojik değeriyle değil aynı zamanda doğal çevresinin önemiyle 485 numara ile UNESCO dünya miras listesine dahil edilmiştir

(Res. 10) 2013 yılında restorasyonu tamamlanan tiyatroda kazı ekibi.

şif yapıldı: Proto Bizans Dönemi yerleşiminin doğu tepesinde yer alan Havari Philippus'a adanmış hac işlevli Kutsal Alan'ın içinde üç nefli ikinci bir kilise ortaya çıkartıldı (Res. 6). Kazı çalışmalarında, bu kilisenin V. yüzyılda, Erken İmparatorluk Dönemi mezar şapelinin etrafına yapıldığı saptandı (Res. 7, 8). Bulunan graffitiler, yazıtlar, eserler, Roma Dönemi yapısının, İ.S. II. yüzyıla dayanan antik geleneğe göre, mezarının bulunduğu Hierapolis'de şehitlik mertebesine ulaşan Havari Philippus'un mezarı olarak tanınmasını sağladı (Res. 9).

Doğal güzellikler, iyi durumda korunagelmiş antik yapılar, Tiyatro ya da Gymnasion gibi restorasyonu yapılan anıtlar, Hristiyanlığın en eski tarihine dayanan gelenekler ve kiliseler turistik çekim alanını oluşturmaktadır. Phrygia kentine gelen İtalyan turist sayında görülen önemli bir artışla birlikte, her yıl tüm dünyadan bir buçuk milyondan fazla ziyaretçi akın etmektedir. Kitle turizmi (çoğunluğu Rus'dur) için önemli çekim noktasını, depremlerin suların altında bıraktığı sivil erk yapılarının yer aldığı antik meydan, agoranın kalıntılarının içinde yer aldığı büyük termal havuz oluşturmaktadır.

Kitle turizmi bugün Denizli bölgesi için önemli ekonomik kaynak oluştururken, sit alanının doğru kullanımına yönelik bir sorun teşkil etmektedir. Bu çerçevede Hierapolis'de, Denizli Valiliği'nin yönetiminde Özel İdare aracılığıyla, genel çerçevesi Master Plan'da

(Res.11) Skenefronsun üç düzeninin üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Massimo Limoncelli).

(Res.13) Tiyatrodaki restorasyon çalışmaları.

(Res. 12) Antik tiyatro masklarıyla porta rhegianın üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Massimo Limoncelli).

(Res. 14) Aziz Philippus köprüsü (proje P. Mighetto, F. Masino, G. Sobrà).

belirlenen arkeolojik park oluşturulması başarılı bir şekilde deneylenmektedir. Park, ziyaretçilerin Pamukkale beyaz şelalerini ziyaret noktalarına ulaşmasına, termal gölde Roma Dönemi Agorası'nın mermer sütunları arasında yüzmesine olanak sağlayan hizmet alanlarının yönetimini ve karşılama yapılarının bakımını sağlamaktadır.

Hierapolis Kazı ekibi, antik yapıların gün ışığına çıkartılması, sistemli araştırılması, restorasyon projelerinin hazırlanması ve gerçekleştirilmesi çalışmaları için Denizli Müzesi arkeologları ve Pamukkale Üniversitesi işbirliğiyle, uluslararası bilimsel araştırmalarını devamlı olarak yürütmektedir. Bu işbirliği, sit alanıyla ilgili bilgi edinilmesi ve değerlendirilmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır. 2013 yılının Haziran ayında Kültür Bakanlığı tarafından sağlanan ve Denizli Valiliği tarafından yönetilen finansman sayesinde Tiyatronun Severuslar Dönemi (İ.S. III. yüzyıl) sahne binasının anastylosis projesi gerçekleştirildi (Res. 10, 11, 12, 13). Yine Denizli Valiliği'nin desteği sayesinde 2012 yılında, ziyaretçilerin sel yatağını geçerek Aziz Philippus Kutsal Alanı Tepesi'ne ulaşmasını sağlayacak modern tasarımlı bir köprü projesi gerçekleştirildi (Res. 14). Türk yetkililer, Pamukkale Üniversitesi tarafından kazı ve restorasyon çalışmalarının yürütüldüğü yakındaki Laodikeia antik kentini ve Honaz Dağı (antik Kadmos Dağı) eteklerindeki henüz kazısı yapılmamış olan Colossae antik kentini de içine alan bir güzergahta inanç turizmini daha da geliştirecek olan bu projeye büyük önem vermektedir.

Hazırlanan bir gezi güzergahı Bizans Kapısı'ndan Katedral'e götürmektedir; kentin içinden surlara doğru Aziz Philippus Tepesi'ne kadar çıkarak devam eden bir güzergahtır. Burada, merkezi planlı kubbeyle örtülü bir kilise Martyrion ve üç nefli, içinde Aziz Philippus'un mezarının bulunduğu ikinci bir kilise yer almaktadır. 2012 ve 2013 yıllarında, iki kiliseye ait yapıların ve zarif geometrik bezemeli renkli mermerlerden oluşan opus sectile taban döşemesinin restorasyonunu ön gören yoğun bir program gerçekleştirildi. New York Kaplan Vakfı'nın finansman desteğiyle Aziz Philippus Mezar Kilisesi'nin templonunun restorasyonu tamamlandı (Res. 8). Burası rahiplerin dini törenleri yönettiği sunak alanını, inananların yer aldığı nef alanından ayıran mimari yapıdır. Kaideli ve yaprak bezemeli sütun başlıklı sekiz adet sütun yapıştırıldı ve yerlerine yerleştirildi; sütun dizisinin üzerinde olasılıkla kiliseyi inşa ettiren piskopos

(Res. 15) Ploutonion, boğaların kurban edilmesini gösteren üç boyutlu sanal rekonstrüksiyon (Massimo Limoncelli).

(Res. 16) Ploutonion'un cephesinin kazası: arkada mermer yılan heykeli.

(Res. 17) Ploutonion'un önündeki alanda bulunan Kerberos'un mermer heykeli (cehennemin bekçisi üç başlı köpek).

(Res. 18) Kuzey Nekropolis'in hava fotoğrafı.

Theodosius'tan söz eden "Tanrım kulunu hatırla" şeklinde yunanca yazıt taşıyan mermer epistylium yer almaktadır.

Kentin merkezinde sismik fay güzergahı boyunca yer alan kutsal alan ve Apollon kehaneti ikinci önemli gezi noktasını oluşturur. 2012 yılı çalışmalarında termal su kaynağının çıktığı geniş bir mağara saptandı; kaya açıklığından dışarıya karbon anhidrit gibi zehirli bir gaz çıkmaktadır, sıcağa doğru gelen küçük hayvanlar ve kuşlar dışarıya sızan bu gazla derhal boğulmaktadır (Res. 15). Mağara geniş bir kutsal alanın ortasında yer almaktadır, 2013 yılında Sayın Denizli Valisi Abdülkadir Demir'in desteğiyle bir bölümünün restorasyonu yapılmıştır. Mağaranın girişinde ortaya çıkartılan yazıt sayesinde çok sayıda antik yazar tarafından tasvir edilmiş, Hades'in krallığı (Latince Pluton olarak adlandırılır) cehennemin girişi olan ünlü Ploutonion'un girişini belirlemek mümkün oldu (Res. 16, 17). 2013 yılında Denizli Valiliği ile işbirliğinde Apollon Kutsal Alanı'nın girişindeki çeşmenin önünde yer alan küçük tiyatronun restorasyonu gerçekleştirildi (Res. 21); böylece turist gruplarının tapınağı ve tiyatroyu ziyaret etmek için tırmanmaya başlamadan önce mola verebilecekleri bir nokta oluşacaktır.

Uluslararası kitle turizmi akını dikkate alındığında gezi güzergahları oluşturma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. 2012 yılına kadar parkın servis araçları Kuzey Nekropolis'den geçerken an-

(Res. 19) Frontinus Caddesi üzerindeki günlük hayatın görselleştirilmesi (Inklink, Floransa).

Antik kent bir plato üzerinde yükselir: kentin adı, son derece aktif sismik fayın geçtiği yeryüzündeki çatlaklarla ortaya çıkan doğal olaylar nedeniyle "kutsal kent" anlamına gelir.

(Res. 20) Kuzey Agora'da gladyatörlerin mücadelesini betimleyen canlandırma (F. D'Andria, Inklink Floransa).

(Res.21) Apollon Kutsal Alanı'nın önünde yer alan tiyatronun restorasyonu.

tik yoldan ilerleyerek mezarları ziyaret eden turistleri rahatsız etmekteydi (Res.18). Bu makalenin yazarının girişimiyle Valilik tarafından, nekropolisin dışından geçen bir güzergahta araçlar için yol yapım projesi başlatıldı. Bugün turistler kuzey girişten itibaren Frontinus Kapısı'na kadar mezarlar arasından gerçerek büyüleyici bir arkeoloji gezintisi deneyimini yaşayabilmektedirler.

Son yıllarda turistler tarafından kent merkezine ve traverten şelalelere ulaşan en kısa yol olarak Güney Giriş seçilmektedir. Antik güzergahı yeniden işler hale getirmek için ana caddenin (plateia) güney bölümünde kazı çalışmalarına başladık (Res.19). Antik kalıntılar üzerinde termal suların biriktirdiği kalın traverten tabakasını kaldırabilmek için kentin diğer bölümlerinde olduğu gibi kompresör kullanılması gerekmektedir. Zor bir çalışma söz konusudur ancak altından çıkan yapılar iyi durumda korunageldiği için ilk sonuçlar son derece olumludur.

Hierapolis giderek artan bir şekilde uluslararası turizm için referans noktası ve dünyanın farklı yerlerinden çok sayıda araştırmacının katıldığı büyük bir bilimsel laboratuvar haline geldi.

Hierapolis'in değerlerini ortaya çıkartmak üzere sürdürülen düzenli ve tutkulu çalışma için İtalyan Arkeoloji Heyeti, İtalya'nın yedi ayrı üniversitesinden (Lecce Salento, Torino Politeknik, Milano Katolik, Venedik Ca' Foscari, Pisa Scuola Normale, Roma Sapienza, Messina Üniversiteleri), IBAM Ulusal Araştırma Merkezi'nden ve Norveç Oslo Üniversitesi'nden tekniker ve restoratörlerin bilimsel işbirliğini sağlamaktadır. Böylece, arkeometri (CEDAD laboratuvarı Tandetron partikül hızlandırıcı), Remote Sensing-Uzaktan Algılama (Uydu fotoğrafları), jeoloji konularında özel projeler hazırlayan uluslararası ve disiplinlerarası bir ekip oluşturuldu; Hierapolis'in antik dönem vatandaşlarının DNA'larıyla ilgili yeni projeye, nekropolisde bulunan iskeletler üzerinde yenilikçi analizler yapmak üzere Cambridge, Oslo, Lecce, Bordeaux Üniversiteleri katıldı.

Hierapolis giderek artan bir şekilde uluslararası turizm için referans noktası ve dünyanın farklı yerlerinden çok sayıda araştırmacının katıldığı büyük bir bilimsel laboratuvar haline geldi.

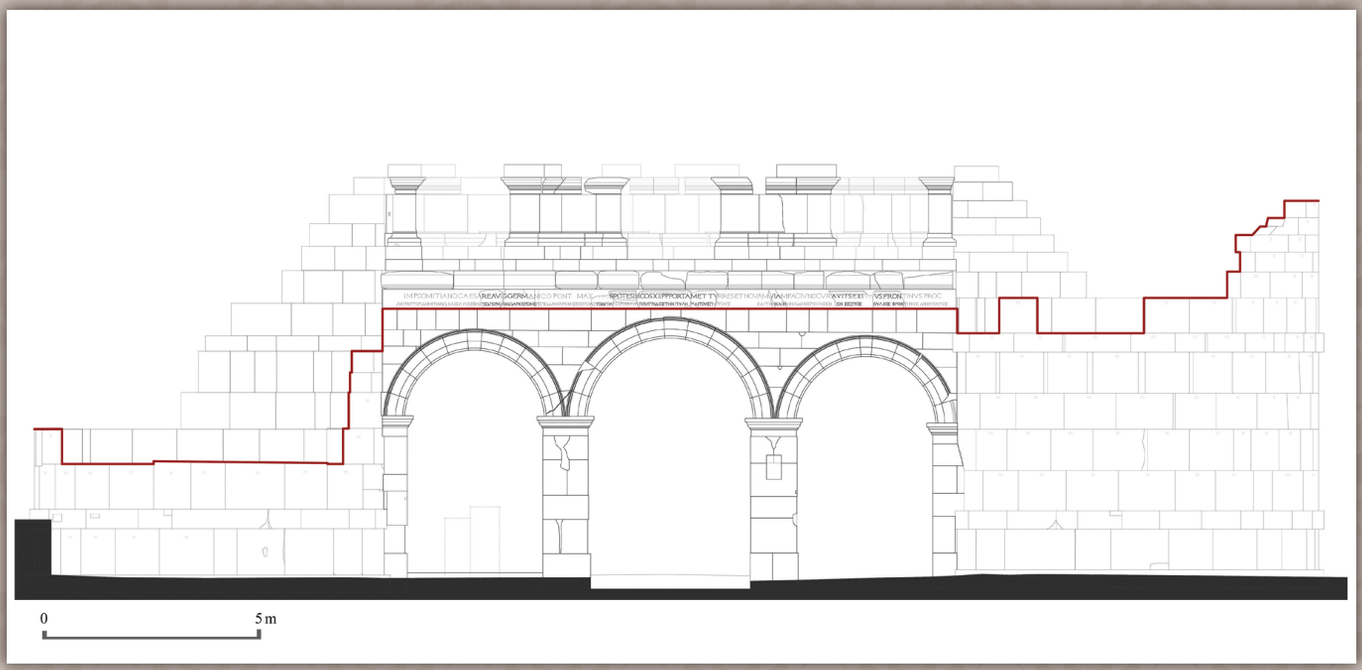

(Res.22) Frontinus Kapısı'nın restorasyon projesi.

Hierapolis'deki son dönem çalışmalarıyla ilgili temel kaynakça için bkz:

F. D'Andria , F. Silvestrelli (eds.), Lykos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları , Galatina 2000.

F. D'ANDRIA, Hierapolis of Phrygia: Its Evolution in Hellenistic and Roman Times, in D. PARRISH (ed.), Urbanism in Western Asia Minor, JRA Suppl. n. 45, 2001, pp. 96-115.

F. D'andria, Hierapolis (Pamukkale). Arkeoloji Rehberi, İstanbul 2003 (İtalyanca, Türkçe, İngilizce ve Almanca).

P. Arthur, Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale). Arkeoloji Rehberi, İstanbul 2006 (İtalyanca, Türkçe ve İngilizce).

F. D'ANDRIA, M.P. CAGGIA (eds.), Hierapolis di Frigia I, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003, İstanbul 2007.

T. RITTI, Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale). Eski Yazıtlar Rehberi, İstanbul 2007 (İtalyanca, Türkçe ve İngilizce).

T. RITTI, E. MIRANDA, F. GUIZZI (eds.), Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi. Yunanca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu. Denızli Yöresinden Gelen Yazıtlar, Napoli 2008 (Türkçe ve İtalyanca).

F. D'ANDRIA, G. SCARDOZZI, A. SPANÒ (eds.), Atlante di Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia II, İstanbul 2008.

T. ISMAELLI, Architettura dorica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia III, İstanbul 2009.

A. TRAVAGLINI, V.G. CAMILLERI (eds.), Hierapolis di Frigia IV. Le monete. Campagne di scavo 1957–2004, İstanbul 2010.

F. D'ANDRIA, I. ROMEO (eds.), Roman Sculpture in Asia Minor, Proceedings of the International Conference, May 24-26 2007, Cavallino (Lecce), JRA Suppl. 81, Portsmouth 2011.

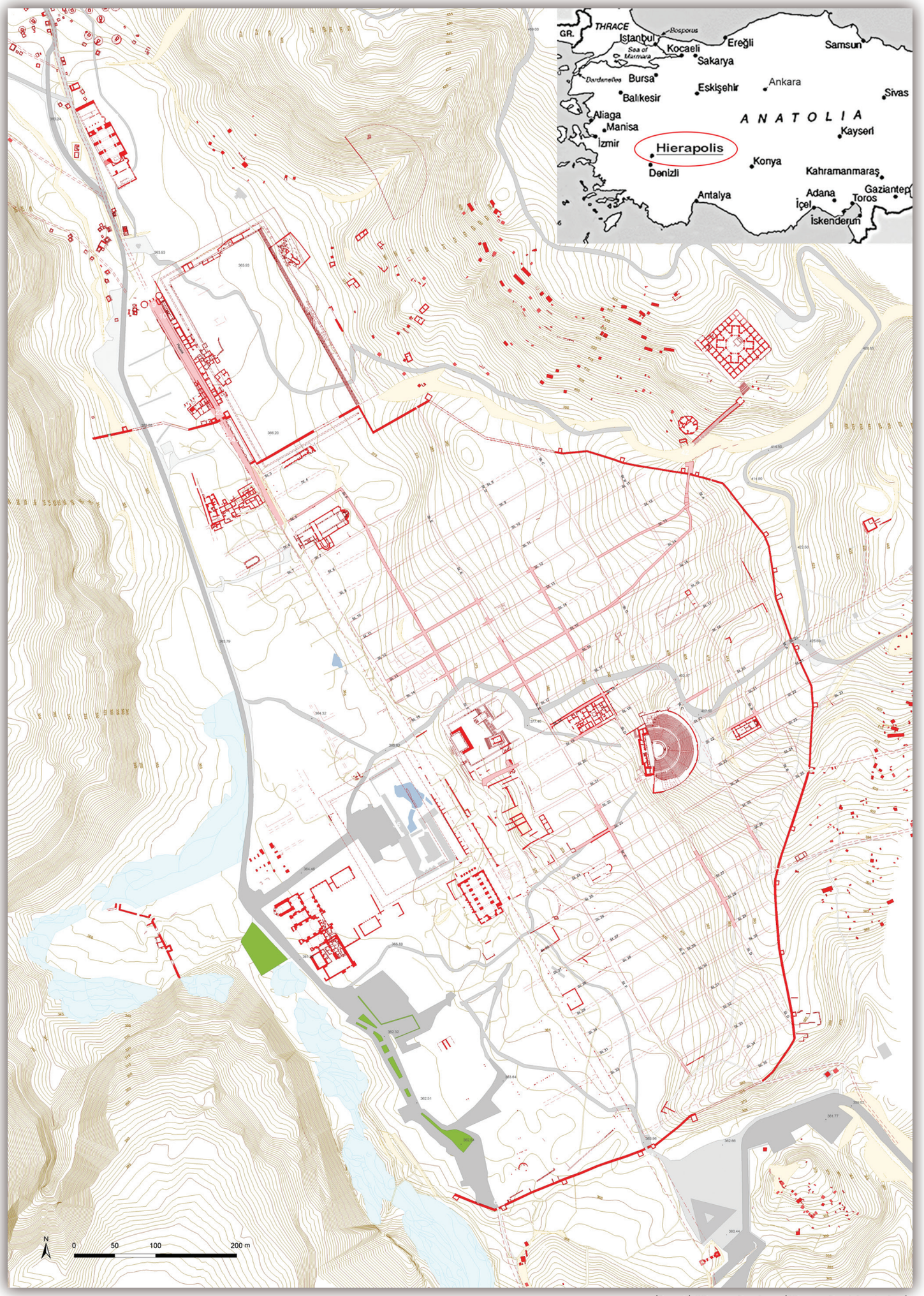

(Res. 2) Hierapolis planı (Hierapolis Atlası'ndan).

Fidan bağışlarıyla ormanlar kuruyoruz...

Nişan, nikâh, düğün, iş yeri açılışı, sünnet töreni, doğum günü, yeni yıl gibi özel gün kutlamaları ile geçmiş olsun ve taziye mesajlarının iletilmesindeki fidan bağışlarıyla; ormanlar kuruyor, Denizli doğasını yeşerten yüzbinlerce fidanı sevgiyle büyütüyoruz

Daha yeşil ve temiz bir çevreye ulaşmak yolundaki çabalarımızı destekleyen halkımıza, kamuoyuna teşekkürlerimizi sunarız.

DOÇEV
www.docev.org.tr

FİDAN BAĞIŞ HATTI **TEL: 0 258 265 11 11**

Laodikeia Batı Tiyatrosu, Kuzey (Kutsal) Agora ve Arkada Honaz Dağı